સર્વવિશુદ્ધિ દ્વાર

(૧૦)

પ્રતિજ્ઞા (દોહરા)

इति श्री नाटक ग्रंथमैं कहौ मोख अधिकार।
अब बरनौं संछेपसौं, सर्व विसुद्धी द्वार॥१॥

અર્થ :—નાટક સમયસાર ગ્રંથના મોક્ષ અધિકારની પૂર્ણતા કરી. હવે સર્વવિશુદ્ધિ દ્વાર સંક્ષેપમાં કહીએ છીએ. ૧.

સર્વ ઉપાધિ રહિત શુદ્ધ આત્માનું સ્વરૂપ (સવૈયા એકત્રીસા)

कर्मनिकौ करता है भोगनिकौ भोगता है,
जाकी प्रभुतामैं ऐसौ कथन अहित है।
जामैं एक इन्द्री आदि पंचधा कथन नांहि,
सदा निरदोष बंध मोखसौं रहित है॥
ग्यानकौ समूह ग्यानगम्य है सुभाव जाकौ,
लोकव्यापी लोकातीत लोकमैं महित है।
सुद्ध बंस सुद्ध चेतनाकै रस अंस भरयौ,
ऐसौ हंस परम पुनीतता सहित है॥२॥

શબ્દાર્થ :—પ્રભુતા=સામર્થ્ય. અહિત=બુરું કરનાર. પંચધા=પાંચ પ્રકારની. લોકાતીત= લોકથી પર. મહિત=પૂજનીય. પરમ પુનીત=અત્યંત પવિત્ર.

नीत्वा सम्यक् प्रलयमखिलान् कर्तृभोक्त्रादिभावान्
दूरीभूतः प्रतिपदमयं बन्धमोक्षप्रक्लृप्तेः।
शुद्धः शुद्धः स्वरसविसरापूर्णपुण्याचलार्चि-
ष्टंकोत्कीर्णप्रकटमहिमा स्फूर्जति ज्ञानपुञ्जः ॥१॥

અર્થ :—જેના સામર્થ્યમાં (તે) કર્મનો કર્તા છે અને કર્મનો ભોક્તા છે એમ કહેવું હાનિકારક[1] છે, પંચેન્દ્રિય ભેદનું કથન જેમાં નથી, જે સર્વ દોષ રહિત છે, જે ન કર્મથી બંધાય છે ન છૂટે છે, જે જ્ઞાનનો પિંડ અને જ્ઞાનગોચર છે, જે લોકવ્યાપી છે, લોકથી પર છે, સંસારમાં પૂજનીય અર્થાત્ ઉપાદેય છે, જેની જાતિ શુદ્ધ છે, જેમાં ચૈતન્યરસ ભર્યો છે, એવો હંસ અર્થાત્ આત્મા પરમ પવિત્ર છે. ૨

વળી (દોહરા)

जो निहचै निरमल सदा, आदि मध्य अरु अंत।
सो चिद्रूप बनारसी, जगत मांहि जयवंत॥३॥

શબ્દાર્થ :—નિહચૈ=નિશ્ચયવાસી. નિર્મલ=પવિત્ર. ચિદ્રૂપ=ચૈતન્યરૂપ.

અર્થ :—જે નિશ્ચયનયથી આદિ મધ્ય અને અંતમાં સદૈવ નિર્મળ છે, પં. બનારસીદાસજી કહે છે કે તે ચૈતન્યપિંડ આત્મા જગતમાં સદા જયવંત રહે. ૩.

વાસ્તવમાં જીવ કર્મનો કર્તા-ભોક્તા નથી (ચોપાઈ)

जीव करम करता नहि ऐसैं।
रस भोगता सुभाव न तैसैं॥
मिथ्यामतिसौं करता होई।
गएं अग्यान अकरता सोई॥४॥

અર્થ :—જીવ પદાર્થ વાસ્તવમાં કર્મનો કર્તા નથી અને ન કર્મ-રસનો ભોક્તા છે, મિથ્યામતિથી કર્મનો કર્તા-ભોક્તા થાય છે, અજ્ઞાન દૂર થતાં કર્મનો અકર્તા—અભોક્તા જ થાય છે. ૪.

૧. વ્યવહારનય જીવને કર્મનો કર્તા-ભોક્તા કહે છે, પરંતુ વાસ્તવમાં જીવ કર્મનો કર્તા-ભોક્તા નથી, પોતાના જ્ઞાન-દર્શન સ્વભાવનો કર્તા-ભોક્તા છે.

कर्तृत्वं न स्वभावोऽस्य चितो वेदयितृत्ववत् ।
अज्ञानादेव कर्तायं तदभावादकारकः ॥२॥

(દોહરા) (સવૈયા એકત્રીસા)

निहचै निहारत सुभाव याहि आतमाकौ,
आतमीक धरम परम परकासना।
अतीत अनागत वरतमान काल जाकौ,
केवल स्वरूप गुन लोकालोक भासना।।
सोई जीव संसार अवस्था मांहि करमकौ,
करतासौ दीसै लीए भरम उपासना।
यहै महा मोहकौ पसार यहै मिथ्याचार,
यहै भौ विकार यह विवहार वासना।।५।।

શબ્દાર્થ :—નિહારત=જોવાથી. ઉપાસના=સેવા. પસાર=વિસ્તાર. મિથ્યાચાર= નિજસ્વભાવથી વિપરીત આચરણ. ભૌ=જન્મ-મરણરૂપ સંસાર. વ્યવહાર=કોઈ નિમિત્તના વેશ એક પદાર્થને બીજા પદાર્થરૂપ જાણનાર જ્ઞાનને વ્યવહારનય કહે છે, જેમ કે—માટીના ઘડાને ઘીના નિમિત્તે ઘીનો ઘડો કહેવો.

અર્થ :—નિશ્ચયનયથી જુઓ તો આ આત્માનો નિજસ્વભાવ પરમ પ્રકાશરૂપ છે અને જેમાં લોકાલોકના છયે દ્રવ્યોના ભૂત, ભવિષ્ય, વર્તમાનના ત્રિકાળવર્તી અનંત ગુણ—પર્યાયો પ્રતિભાસિત થાય છે. તે જ જીવ સંસારીદશામાં મિથ્યાત્વની સેવા કરવાથી કર્મનો કર્તા દેખાય છે, આ મિથ્યાત્વની સેવા મોહનો વિસ્તાર છે, મિથ્યાચરણ છે, જન્મ-મરણરૂપ સંસારનો વિકાર છે, વ્યવહારના વિષયભૂત આત્માનો અશુદ્ધ સ્વભાવ છે. ૫

જેમ જીવ કર્મનો અકર્તા છે તેમ અભોક્તા પણ છે. (ચોપાઈ)

यथा जीव करता न कहावै।
तथा भोगता नाम न पावै।।

अकर्ता जीवोऽयं स्थित इति विशुद्धः स्वरसतः
स्फुरच्चिज्ज्योतिर्भिश्छुरितभुवनाभोगभवनः ।
तथाप्यस्यासौ स्याद्यदिह किल बन्धः प्रकृतिभिः
स खल्वज्ञानस्य स्फुरति महिमा कोऽपि गहनः ।।३।।

શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ, સોનગઢ - ૩૬૪૨૫૦

है भोगी मिथ्यामती मांही।
गयैं मिथ्यात भोगता नांहि।।६।।

અર્થ :–જેવી રીતે જીવ કર્મનો કર્તા નથી તેવી જ રીતે ભોક્તા પણ નથી, મિથ્યાત્વના ઉદયમાં કર્મનો ભોક્તા છે, મિથ્યાત્વના અભાવમાં ભોક્તા નથી.

અજ્ઞાની જીવ વિષયનો ભોક્તા છે જ્ઞાની નથી.

(સવૈયા એકત્રીસા)

जगवासी अग्यानी त्रिकाल परजाइ बुद्धी,
सो तौ विषै भोगनिकौ भोगता कहायौ है।
समकिती जीव जोग भोगसौं उदासी तातैं,
सहज अभोगता गरंथनिमैं गायौ है।।
याही भांति वस्तुकी व्यवस्था अवधारि बुध,
परभाउ त्यागि अपनौ सुभाउ आयौ है।
निरविकलप निरुपाधि आतम अराधि,
साधि जोग जुगति समाधिमैं समायौ है।।७।।

શબ્દાર્થ :–જગવાસી=સંસારી. વિષૈ(વિષય)=પાંચ ઇન્દ્રિય અને મનના ભોગ. ગરંથનિમૈં=શાસ્ત્રોમાં. અવધારિ=નિર્ણય કરીને. બુધ=જ્ઞાની જોગ જુગતિ=યોગ નિગ્રહનો ઉપાય

અર્થ :–શાસ્ત્રોમાં મનુષ્ય આદિ પર્યાયોમાં હમેશાં અહંબુદ્ધિ રાખનાર અજ્ઞાની સંસારી જીવને પોતાના સ્વરૂપનો જ્ઞાતા ન હોવાથી વિષયભોગોનો ભોક્તા કહ્યો છે અને જ્ઞાની સમ્યગ્દષ્ટિ જીવને ભોગોથી વિરક્તભાવ રાખવાના કારણે વિષય ભોગવવા છતાં પણ અભોક્તા કહ્યો છે. જ્ઞાનીઓ આ રીતે વસ્તુસ્વરૂપનો નિર્ણય કરીને વિભાવભાવ છોડી સ્વભાવનું ગ્રહણ કરે છે, અને વિકલ્પ તથા ઉપાધિ રહિત

भोक्तृत्वं न स्वभावोऽस्य स्मृतः कर्तृत्ववच्चितः।
अज्ञानादेव भोक्तायं तदभावादवेदकः ।।४।।

Shri Digambar Jain Swadhyay Mandir Trust, Songadh - 364250

આત્માની આરાધના અથવા યોગ-નિગ્રહ માર્ગનું ગ્રહણ કરીને નિજ-સ્વરૂપમાં લીન થાય છે. ૭.

જ્ઞાની કર્મના કર્તા-ભોક્તા નથી એનું કારણ.

(સવૈયા એકત્રીસા)

चिनमुद्राधारी ध्रुव धर्म अधिकारी गुन,
रतन भंडारी अपहारी कर्म रोगकौ।
प्यारौ पंडितनकौं हुस्यारी मोख मारगमैं,
न्यारौ पुद्गलसौं उज्यारौ उपयोगकौ।।
जानै निज पर तत्त रहै जगमैं विरत्त,
गहै न ममत्त मन वच काय जोगकौ।
ता कारन ग्यानी ग्यानावरनादि करमकौ,
करता न होइ भोगता न होइ भोगकौ।।८।।

શબ્દાર્થ :—ચિન્મુદ્રા=ચૈતન્ય ચિહ્ન. ધ્રુવ=નિત્ય. અપહારી કર્મરોગકૌં=કર્મરૂપી રોગનો નાશ કરનાર. હુસ્યારૌ(હોશ્યાર)=પ્રવીણ. ઉજ્યારૌ=પ્રકાશ, ઉપયોગ=જ્ઞાનદર્શન. તત્ત(તત્ત્વ)= નિજસ્વરૂપ. વિરત(વિરક્ત)=વૈરાગી. મમત્ત(મમત્વ)=પોતાપણું.

અર્થ :—ચૈતન્ય-ચિહ્નનો ધારક, પોતાના નિત્ય સ્વભાવનો સ્વામી, જ્ઞાન આદિ ગુણરૂપ રત્નોનો ભંડાર, કર્મરૂપ રોગોનો નાશ કરનાર, જ્ઞાનીઓને પ્રિય, મોક્ષમાર્ગમાં કુશળ, શરીર આદિ પુદ્‌ગલોથી ભિન્ન, જ્ઞાન-દર્શનનો પ્રકાશક, નિજ-પર તત્ત્વનો જ્ઞાતા, સંસારથી વિરક્ત, મન-વચન-કાયાના યોગોના મમત્વ રહિત હોવાના કારણે જ્ઞાની જીવ જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોનો કર્તા અને ભોગોનો ભોક્તા થતો નથી. ૮

अज्ञानी प्रकृतिस्वभावनिरतो नित्यं भवेद्वेदको
ज्ञानी तु प्रकृतिस्वभावविरतो नो जातुचिद्वेदकः।
इत्येवं नियमं निरूप्य निपुणैरज्ञानिता त्यज्यतां
शुद्धैकात्ममये महस्यचलितैरासेव्यतां ज्ञानिता ।।५।।

(દોહા)

निरभिलाष करनी करै, भोग अरुचि घट मांहि।
तातैं साधक सिद्धसम, करता भुगता नांहि।।९।।

શબ્દાર્થ :–નિરભિલાષ=ઈચ્છા રહિત. અરુચિ=અનુરાગનો અભાવ. સાધક=મોક્ષનો સાધક સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ. ભુગતા(ભોક્તા)=ભોગવનાર.

અર્થ :–સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ ઈચ્છા રહિત ક્રિયા કરે છે અને અંતરંગ ભોગોથી વિરક્ત રહે છે, તેથી તેઓ સિદ્ધ ભગવાન સમાન માત્ર જ્ઞાતા-દ્રષ્ટા છે, કર્તા-ભોક્તા નથી. ૯

અજ્ઞાની જીવ કર્મનો કર્તા-ભોક્તા છે. એનું કારણ (કવિત્ત)

ज्यौं हिय अंध विकल मिथ्यात धर,
मृषा सकल विकलप उपजावत।
गहि एकंत पक्ष आतमकौ,
करता मानि अधोमुख धावत।।
त्यौं जिनमती दरबचारित्री,
कर करनी करतार कहावत।
वंछित मुकति तथापि मूढ़मति,
विन समकित भव पार न पावत।।१०।।

અર્થ :–હૃદયનો અંધ અજ્ઞાની જીવ મિથ્યાત્વથી વ્યાકુળ થઈને મનમાં અનેક

ज्ञानी करोति न न वेदयते च कर्म
जानाति केवलमयं किल तत्स्वभावम्।
जानन्परं करणवेदनयोरभावा-
च्छुद्धस्वभावनियतः स हि मुक्त एव।।६।।

ये तु कर्तारमात्मानं पश्यन्ति तमसा तताः।
सामान्यजनवत्तेषां न मोक्षोऽपि मुमुक्षताम्।।७।।

પ્રકારના જૂઠા વિકલ્પો ઉત્પન્ન કરે છે અને એકાન્ત પક્ષનું ગ્રહણ કરીને આત્માને કર્મનો કર્તા માની નીચ ગતિનો પંથ પકડે છે. તે વ્યવહાર સમ્યક્ત્વી ભાવચારિત્ર વિના બાહ્ય ચારિત્રનો સ્વીકાર કરીને શુભક્રિયાથી કર્મનો કર્તા કહેવાય છે. તે મૂર્ખ મોક્ષ તો ચાહે છે પરંતુ નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ વિના સંસાર-સમુદ્રને તરી શકતો નથી. ૧૦.

વાસ્તવમાં જીવ કર્મનો અકર્તા છે એનું કારણ

(ચોપાઈ)

चेतन अंक जीव लखि लीन्हा।
पुद्गल कर्म अचेतन चीन्हा।।
वासी एक खेतके दोऊ।
जदपि तथापि मिलैं नहि कोऊ।।११।।

અર્થ :—જીવનું ચૈતન્યચિહ્ન જાણી લીધું અને પુદ્ગલકર્મને અચેતન ઓળખી લીધું. જો કે એ બન્ને એકક્ષેત્રાવગાહી છે તોપણ એકબીજાને મળતા નથી.

વળી—

(દોહરા)

निज निज भाव क्रियासहित, व्यापक व्यापि न कोइ।
कर्त्ता पुद्गल करमकौ, जीव कहांसौं होइ।।१२।।

શબ્દાર્થ :—વ્યાપક=જે વ્યાપે—પ્રવેશ કરે. વ્યાપિ=જેમાં પ્રવેશ કરે.

અર્થ :—બન્ને દ્રવ્ય પોતપોતાના ગુણ-પર્યાયમાં રહે છે, કોઈ કોઈનું વ્યાપ્ય-વ્યાપક નથી, અર્થાત્ જીવમાં ન તો પુદ્ગલનો પ્રવેશ થાય છે અને ન પુદ્ગલમાં જીવનો પ્રવેશ થાય છે. તેથી જીવ પદાર્થ પૌદ્ગલિક કર્મોનો કર્તા કેવી રીતે હોઈ શકે? ૧૨.

नास्ति सर्वोऽपि सम्बन्धः परद्रव्यात्मतत्त्वयोः ।
कर्तृकर्मत्वसम्बन्धाभावे तत्कर्तृता कुतः ।।८।।

અજ્ઞાનમાં જીવ કર્મનો કર્તા અને જ્ઞાનમાં અકર્તા છે. (સવૈયા એકત્રીસા)

जीव अरु पुद्गल करम रहैं एक खेत,
जदपि तथापि सत्ता न्यारी न्यारी कही है।
लक्षन स्वरूप गुन परजै प्रकृति भेद,
दुहूमें अनादिहीकी दुविधा ह्वै रही है।।
एतेपर भिन्नता न भासै जीव करमकी,
जौलौं मिथ्याभाव तौलौं ओंधि बाउ वही है।
ग्यानकै उदोत होत ऐसी सूधी द्रिष्टि भई,
जीव कर्म पिंडकौ अकरतार सही है।।१३।।

શબ્દાર્થ :—સત્તા=અસ્તિત્વ. દુવિધા=ભેદભાવ. ઔંધિ=ઉલટી. સૂધી દૃષ્ટિ=સાચી શ્રદ્ધા. સહી=ખરેખર.

અર્થ :—જોકે જીવ અને પૌદ્ગલિક કર્મ એકક્ષેત્રાવગાહ સ્થિત છે. તોપણ બન્નેની સત્તા જુદી જુદી છે. તેમના લક્ષણ, સ્વરૂપ, ગુણ, પર્યાય, સ્વભાવમાં અનાદિનો જ ભેદ છે. આટલું હોવા છતાં પણ જ્યાં સુધી મિથ્યાભાવનો ઉલટો વિચાર ચાલે છે ત્યાં સુધી જીવ-પુદ્ગલની ભિન્નતા ભાસતી નથી. તેથી અજ્ઞાની જીવ પોતાને કર્મનો કર્તા માને છે, પણ જ્ઞાનનો ઉદય થતાં જ એવું સત્ય શ્રદ્ધાન થયું છે કે ખરેખર જીવ કર્મનો કર્તા નથી.

વિશેષ :—જીવનું લક્ષણ ઉપયોગ છે, પુદ્ગલનું લક્ષણ સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ છે. જીવ અમૂર્તિક છે, પુદ્ગલ મૂર્તિક છે. જીવના ગુણ, દર્શન, જ્ઞાન, સુખ આદિ છે, પુદ્ગલના ગુણ સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ આદિ છે. જીવની પર્યાયો નર-નારક આદિ છે, પુદ્ગલની પર્યાયો ઈંટ, પત્થર, પૃથ્વી આદિ છે. જીવ અબંધ અને અખંડ દ્રવ્ય છે, પુદ્ગલમાં સ્નિગ્ધ–રુક્ષપણું છે તેથી તેના પરમાણુ મળે છે અને છૂટા પડે છે. ભાવ

ऐकस्य वस्तुन इहान्यतरेण सार्धं
सम्बन्ध एव सकलोऽपि यतो निषिद्धः।
तत्कर्तृकर्मघटनास्ति न वस्तुभेदे
पश्यन्त्वकर्तृ मुनयश्च जनाश्च तत्त्वम् ।।९।।

એ છે કે બન્નેના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવના ચતુષ્ટય જુદા જુદા છે અને જુદી જુદી સત્તા છે. બન્નેય પોતાના જ ગુણ-પર્યાયોના કર્તા-ભોક્તા છે, કોઈ કોઈ બીજાના કર્તા-ભોક્તા નથી. ૧૩.

વળી−(દોહરા)

एक वस्तु जैसी जु है, तासौ मिलैं न आन।
जीव अकरता करमकौ, यह अनुभौ परवांन॥१४॥

અર્થ :−જે સર્વ પદાર્થ જેવો છે તે તેવો જ છે, તેમાં અન્ય પદાર્થ મળી શકતો નથી, તેથી જીવ કર્મનો અકર્તા છે, એ વિજ્ઞાનથી સર્વથી સત્ય છે. ૧૪.

અજ્ઞાની જીવ અશુભ ભાવોનો કર્તા હોવાથી ભાવકર્મનો કર્તા છે. (ચોપાઈ)

जो दुरमती विकल अग्यानी।
जिन्हि सु रीति पर रीति न जानी॥
माया मगन भरमके भरता।
ते जिय भाव करमके करता॥१५॥

શબ્દાર્થ :−જે દુર્બુદ્ધિથી વ્યાકુળ અને અજ્ઞાની છે તેઓ નિજપરિણતિ અને પર-પરિણતિને જાણતા નથી, માયામાં મગ્ન છે અને ભ્રમમાં ભૂલેલા છે તેથી તેઓ ભાવકર્મના કર્તા છે. ૧૫.

(દોહરા)

जे मिथ्यामति तिमिरसौं, लखै न जीव अजीव।
तेई भावित करमके, करता होंहि सदीव॥१६॥
ते असुद्ध परनति धरैं, करैं अहं परवांन।
ते असुद्ध परिनामके, करता होंहि अजान॥१७॥

અર્થ :−જે મિથ્યાજ્ઞાનના અંધકારથી જીવ−અજીવને જાણતા નથી તેઓ જ

ये तु स्वभावनियमं कलयन्ति नेम-
मज्ञानमग्नमहसो बत ते वराकाः।
कुर्वन्ति कर्म तत एव हि भावकर्म-
कर्ता स्वयं भवति चेतन एव नान्यः ॥१०॥

હમેશાં ભાવકર્મના કર્તા છે. ૧૬. જેઓ વિભાવપરિણતિને કારણે પરપદાર્થોમાં અહંબુદ્ધિ કરે છે તે અજ્ઞાની અશુદ્ધ ભાવોના કર્તા હોવાથી ભાવકર્મોના કર્તા છે. ૧૭.

આ વિષયમાં શિષ્યનો પ્રશ્ન (દોહરા)

शिष्य कहै प्रभु तुम कह्यौ, दुबिधि करमकौ रूप।
दरब कर्म पुद्गल गई, भावकर्म चिद्रूप।।१८।।
करता दरवित करमकौ, जीव न होइ त्रिकाल।
अब यह भावित करम तुम, कहौ कौनकी चाल।।१९।।
करता यातौ कौन है, कौन करै फल भोग।
कै पुद्गल कै आतमा, कै दुहुंकौ संजोग?।।२०।।

અર્થ :—શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે કે હે સ્વામી! આપે કહ્યું કે કર્મનું સ્વરૂપ બે પ્રકારનું છે, એક પુદ્ગલમય દ્રવ્યકર્મ છે અને બીજું ચૈતન્યના વિકારરૂપ ભાવકર્મ છે. ૧૮. આપે એમ પણ કહ્યું કે જીવ, દ્રવ્યકર્મોનો કર્તા કદી ત્રણ કાળમાં પણ થઈ શકતો નથી, તો હવે આપ કહો કે ભાવકર્મ કોની પરિણતિ છે ? આ ભાવકર્મોનો કર્તા કોણ છે ? અને તેમના ફળનો ભોક્તા કોણ છે ? ભાવકર્મોનો કર્તા—ભોક્તા પુદ્ગલ છે અથવા જીવ છે અથવા બન્નેના સંયોગથી કર્તા-ભોક્તા છે ? ૨૦.

આ વિષયમાં શ્રીગુરુ સમાધાન કરે છે. (દોહરા)

क्रिया एक करता जुगल, यौं न जिनागम मांहि।
अथवा करनी औरकी, और करै यौं नांहि।।२१।।
करै और फल भोगवै, और बनै नहि एम।
जो करता सो भोगता, यहै जथावत जेम।।२२।।

कार्यत्वादकृतं न कर्म न च तज्जीवप्रकृत्योर्द्वयो-
रज्ञायाः प्रकृतेः स्वकार्यफलभुग्भावानुषंगात्कृतिः।
नैकस्याः प्रकृतेरचित्त्वलसनाज्जीवोऽस्य कर्ता ततो
जीवस्यैव च कर्म तच्चिदनुगं ज्ञाता न यत्पुद्गलः ।।११।।

भावकरम करतव्यता, स्वयंसिद्ध नहि होइ।
जो जगकी करनी करै, जगवासी जिय सोइ॥२३॥
जिय करता जिय भोगता, भावकरम जिय चाल।
पुद्गल करै न भोगवै, दुविधा मिथ्याजाल॥२४॥
तातैं भावित करमकौं, करै मिथ्याती जीव।
सुख दुख आपद संपदा, भुंजै सहज सदीव॥२५॥

શબ્દાર્થ :—જુગલ(યુગલ)=બે. જિનાગમ (જિન+આગમ)=જિનરાજનો ઉપદેશ. જથાવત=વાસ્તવમાં. કર્તવ્યતા=કાર્ય. સ્વયસિદ્ધ=પોતાની મેળે. જગવાસી જિય=સંસારી જીવ. જિય ચાલ=જીવની પરિણતિ. દુવિધા=બન્ને તરફ ઝુકાવ હોવો. આપદ=ઈષ્ટ વિયોગ, અનિષ્ટ સંયોગ. સંપદા=અનિષ્ટ વિયોગ, ઈષ્ટ સંયોગ. ભુજૈં=ભોગવે.

અર્થ :—ક્રિયા એક અને કર્તા બે એવું કથન જિનરાજના આગમમાં નથી, અથવા કોઈની ક્રિયા કોઈ કરે, એમ પણ બની શકતું નથી. ૨૧. ક્રિયા કોઈ કરે અને ફળ કોઈ ભોગવે એવું જિન-વચનમાં નથી કેમકે જે કર્તા હોય છે, તે જ વાસ્તવમાં ભોક્તા હોય છે. ૨૨. ભાવકર્મનો ઉત્પાદ પોતાની મેળે થતો નથી, જે સંસારની ક્રિયા—હલન, ચલન, ચતુર્ગતિભ્રમણ આદિ કરે છે, તે જ સંસારી જીવ ભાવકર્મનો કર્તા છે. ૨૩. ભાવકર્મનો કર્તા જીવ છે, ભાવકર્મનો ભોક્તા જીવ છે, ભાવકર્મ જીવની વિભાવ-પરિણતિ છે. એનો કર્તા-ભોક્તા પુદ્ગલ નથી. પુદ્ગલ તથા જીવ બન્નેને (કર્તા—ભોક્તા) માનવા તે મિથ્યા જંજાળ છે. ૨૪. તેથી સ્પષ્ટ છે કે ભાવકર્મોનો કર્તા મિથ્યાત્વી જીવ છે અને તે જ તેના ફળ સુખ-દુઃખ અથવા સંયોગ-વિયોગને સદા ભોગવે છે. ૨૫.

કર્મના કર્તા-ભોક્તા બાબતમાં એકાંત પક્ષ ઉપર વિચાર. (સવૈયા એકત્રીસા)

केई मूढ़ विकल एकंत पच्छ गहै कहैं,
आतमा अकरतार पूरन परम है।

कर्मैव प्रवितर्क्य कर्तृ हतकैः क्षिप्त्वात्मनः कर्तृतां
कर्तात्मैष कथञ्चिदित्यचलिता कैश्चिच्छ्रुतिः कोपिता।
तेषामुद्धतमोहमुद्रितधियां बोधस्य संशुद्धये
स्याद्वादप्रतिबंधलब्धविजया वस्तुस्थितिः स्तूयते॥१२॥

तिन्हिसौं दु कोऊ कहै जाव करता है तासौं,
फेरि कहैं करमकौ करता करम है।।
ऐसे मिथ्यागमन मिथ्याती ब्रह्मघाती जीव,
जिन्हिकें हिए अनादि मोहकौ भरम है।
तिन्हिकौं मिथ्यात दूर करिबेकौं कहैं गुरु,
स्याद्वाद परवांन आतम धरम है।।२६।।

શબ્દાર્થ :–વિકલ=દુઃખી. એકાન્ત પક્ષ=પદાર્થના એક ધર્મને તેનું સ્વરૂપ માનવાની હઠ. બ્રહ્મઘાતી=પોતાના જીવનું અહિત કરનાર.

અર્થ :–અજ્ઞાનથી દુઃખી અનેક એકાન્તવાદી કહે છે કે આત્મા કર્મનો કર્તા નથી, તે પૂર્ણ પરમાત્મા છે. અને તેમને કોઈ કહે કે કર્મોનો કર્તા જીવ છે, તો તે એકાન્તપક્ષી[1] કહે છે કે કર્મનો કર્તા કર્મ જ છે. આવા મિથ્યાત્વમાં લાગેલા મિથ્યાત્વી જીવો આત્માના ઘાતક છે, તેમના હૃદયમાં અનાદિકાળથી મોહકર્મજનિત ભૂલ ભરેલી છે. તેમનું મિથ્યાત્વ દૂર કરવાને માટે શ્રીગુરુએ સ્યાદ્વાદરૂપ આત્માના સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું છે. ૨૬.

સ્યાદ્વાદમાં આત્માનું સ્વરૂપ (દોહરા)

चेतन करता भोगता, मिथ्या मगन अजान।
नहि करता नहि भोगता, निहचै सम्यकवान।।२७।।

અર્થ :–મિથ્યાત્વમાં લાગેલો અજ્ઞાની જીવ કર્મનો કર્તા–ભોક્તા છે, નિશ્ચયનું અવલંબન લેનાર સમ્યગ્દષ્ટિ કર્મનો ન કર્તા છે, ન ભોક્તા છે. ૨૭.

આ વિષયના એકાન્તપક્ષનું ખંડન કરનાર સ્યાદ્વાદનો ઉપદેશ (સવૈયા એકત્રીસા)

जैसैं सांख्यमती कहैं अलख अकरता है,
सर्वथा प्रकार करता न होई कबहीं।

१. સાંખ્યમતી ઈત્યાદિ

माऽकर्तारममी स्पृशन्तु पुरुषं सांख्या इवाप्यार्हताः
कर्तारं कलयन्तु तं किल सदा भेदावबोधादधः।
ऊर्ध्वं तूद्धतबोधधामनियतं प्रत्यक्षमेनं स्वयं
पश्यन्तु च्युतकर्तृभावमचलं ज्ञातारमेकं परम् ।।१३।।

तैसें जिनमती गुरुमुख एक पक्ष सुनि,
याहि भांति मानै सौ एकंत तजौ अबहीं।।
जौलौं दुरमती तौलौं करमकौ करता है,
सुमती सदा अकरतार कह्यौ सबही।
जाके घटि ग्यायक सुभाउ जग्यौ जबहीसौं,
सो तौ जगजालसौं निरालौ भयौ तबहीं।।२८।।

શબ્દાર્થ :—જિનમતી=જિનરાજ કથિત સ્યાદ્વાદ વિદ્યાના જ્ઞાતા.

અર્થ :—જેવી રીતે સાંખ્યમતી કહે છે કે આત્મા અકર્તા છે, કોઈપણ હાલતમાં કદી કર્તા થઈ શકતો નથી. જૈનમતી પણ પોતાના ગુરુના મુખે એક નયનું કથન સાંભળીને આ જ રીતે માને છે, પણ આ એકાન્તવાદને અત્યારે જ છોડી દ્યો, સત્યાર્થ વાત એ છે કે જ્યાં સુધી અજ્ઞાન છે, ત્યાં સુધી જ જીવ કર્મનો કર્તા છે, સમ્યગ્જ્ઞાની સર્વ હાલતોમાં સદૈવ અકર્તા કહ્યો છે. જેના હૃદયમાં જ્યારથી જ્ઞાયકસ્વભાવ પ્રગટ થયો છે તે ત્યારથી જગતની જંજાળથી નિરાળો થયો છે—અર્થાત્ મોક્ષ સન્મુખ થયો છે. ૨૮.

આ વિષયમાં બૌદ્ધમતવાળાઓનો વિચાર (દોહરા)

बौध छिनकवादी कहै, छिनभंगुर तन मांहि।
प्रथम समय जो जीव है, दुतिय समय सो नांहि।।२९।।

तातें मेरै मतविषैं, करै करम जो कोइ।
सो न भोगवे सरवथा, और भोगता होइ।।३०।।

અર્થ :—ક્ષણિકવાદી બૌદ્ધમતવાળા કહે છે કે જીવ શરીરમાં ક્ષણભર રહે છે,

---

क्षणिकमिदमिहैकः कल्पयित्वात्मतत्त्वं
निजमनसि विधत्ते कर्तृभोक्त्रोर्विभेदम् ।
अपहरति विमोहं तस्य नित्यामृतौघैः
स्वयमयमभिषिञ्चंश्चिच्चमत्कार एव ।।१४।।

સદૈવ રહેતો નથી. પ્રથમ સમયે જે જીવ છે તે બીજા સમયે[1] રહેતો નથી. ૨૯. તેથી મારા વિચાર પ્રમાણે જે કર્મ કરે છે તે કોઈ હાલતમાં પણ ભોક્તા થઈ શકતો નથી, ભોગવનાર બીજો જ હોય છે. ૩૦.

બૌદ્ધમતવાળાઓનો એકાન્ત વિચાર દૂર કરવા માટે દૃષ્ટાંત દ્વારા સમજાવે છે.

(દોહરા)

यह एकंत मिथ्यात पख, दूर करनकै काज।
चिद्विलास अविचल कथा, भाषै श्री जिनराज॥३१॥

बालापन काहू पुरुष देख्यौ पुर एक कोइ।
तरुन भए फिरिकैं लख्यौ, कहै नगर यह सोइ॥३२॥

जो दुहु पनमैं एक थौ, तौ तिनि सुमिरन कीय।
और पुरुषकौ अनुभव्यौ, और न जानैं जीय॥३३॥

जब यह वचन प्रगट सुन्यौ, सुन्यौ जैनमत सुद्ध।
तब इकंतवादी पुरुष, जैन भयौ प्रतिबुद्ध॥३४॥

અર્થ :—આ એકાંતવાદનો મિથ્યાપક્ષ દૂર કરવા માટે શ્રીમદ્ જિનેન્દ્રદેવ આત્માના નિત્ય સ્વરૂપનું કથન કરતાં કહે છે. ૩૧. કે કોઈ માણસે બાળપણમાં શહેર જોયું અને પછી કેટલાક દિવસો પછી યુવાન અવસ્થામાં તે જ શહેર જોયું તો કહે છે કે આ તે જ શહેર છે જે પહેલાં જોયું હતું. ૩૨. બંને અવસ્થાઓમાં તે એક જ જીવ હતો તેથી તો તેણે યાદ કર્યું, કોઈ બીજા જીવનું જાણેલું તે જાણી શકતો નહોતો. ૩૩. જ્યારે આ જાતનું સ્પષ્ટ કથન સાંભળ્યું અને સાચો જૈનમતનો ઉપદેશ મળ્યો ત્યારે તે એકાન્તવાદી મનુષ્ય જ્ઞાની થયો અને તેણે જૈનમત અંગીકાર કર્યો. ૩૪.

૧. એક સેકન્ડમાં અસંખ્ય સમય હોય છે.

બૌદ્ધો પણ જીવ દ્રવ્યને ક્ષણભંગુર કેવી રીતે માની બેઠા એનું કારણ બતાવે છે.

(સવૈયા એકત્રીસા)

एक परजाइ एक समैमैं विनसि जाइ,
दूजी परजाइ दूजै समै उपजति है।
ताकौ छल पकरिकैं बौध कहै समै समै,
नवौ जीव उपजै पुरातनकी छति है।।
तातै मानै करमकौ करता है और जीव,
भोगता है और वाके हिए ऐसी मति है।
परजौ प्रवांनकौं सरवथा दरब जानैं,
ऐसे दुरबुद्धिकौं अवसि दुरगति है।।३५।।

શબ્દાર્થ :–પરજાઈ=અવસ્થા. પુરાતન=પ્રાચીન. છતિ(ક્ષતિ)=નાશ. મતિ=સમજણ. પરજૌ પ્રવાંન=અવસ્થાઓ પ્રમાણે. દુરબુદ્ધિ=મૂર્ખ.

અર્થ :–જીવની એક પર્યાય એક સમયમાં નાશ પામે છે અને બીજા સમયે બીજી પર્યાય ઉપજે છે. એવો જૈનમતનો સિદ્ધાંત પણ છે તેથી તે જ વાત પકડીને બૌદ્ધમત કહે છે કે ક્ષણે ક્ષણે નવો જીવ ઉપજે છે અને જૂનો નાશ પામે છે. તેથી તેઓ માને છે કે કર્મનો કર્તા બીજો જીવ છે અને ભોક્તા બીજો જ છે, એમના મનમાં આવી ઉલટી સમજણ બેસી ગઈ છે. શ્રીગુરુ કહે છે કે જે પર્યાય પ્રમાણે જ દ્રવ્યને સર્વથા અનિત્ય માને છે એવા મૂર્ખની અવશ્ય કુગતિ થાય છે.

વિશેષ :—ક્ષણિકવાદી જાણે છે કે જે માંસ-ભક્ષણ આદિ અનાચારમાં વર્તનાર જીવ છે તે નષ્ટ થઈ જશે, અનાચારમાં વર્તનારને તો કાંઈ ભોગવવું જ નહિ પડે, તેથી મોજ કરે છે અને સ્વચ્છંદપણે વર્તે છે. પરંતુ કરેલું કર્મ ભોગવવું જ પડે છે. તેથી નિયમથી તેઓ પોતાના આત્માને કુગતિમાં નાખે છે. ૩૫.

वृत्त्यंशभेदतोऽत्यन्तं वृत्तिमन्नाशकल्पनात् ।
अन्यः करोति भुङ्क्तेऽन्य इत्येकान्तश्चकास्तु मा ।।१५।।

(દોહરા) (સવૈયા એકત્રીસા)

कहै अनातमकी कथा, चहै न आतम सुद्धि।
रहै अध्यात्मसौं विमुख, दुराराधि दुरबुद्धि।।३६।।
दुरबुद्धी मिथ्यामती, दुरगति मिथ्याचाल।
गहि एकंत दुरबुद्धिसौं, मुकत न होइ त्रिकाल।।३७।।

શબ્દાર્થ :—અનાતમ=અજીવ. અધ્યાતમ=આત્મજ્ઞાન. વિમુખ=વિરુદ્ધ, દુરારાધિ=કોઈ પણ રીતે ન સમજનાર. દુર્બુદ્ધિ=મૂર્ખ.

અર્થ :—મૂર્ખ મનુષ્ય અનાત્માની ચર્ચા કર્યા કરે છે, આત્માનો અભાવ કહે છે—આત્મશુદ્ધિ ઇચ્છતો નથી. તે આત્મજ્ઞાનથી પરાઙ્મુખ રહે છે, બહુ પરિશ્રમપૂર્વક સમજાવવા છતાં પણ સમજતો નથી. ૩૬. મિથ્યાદષ્ટિ જીવ અજ્ઞાની છે અને તેની મિથ્યા પ્રવૃત્તિ દુર્ગતિનું કારણ છે, તે એકાન્તપક્ષનું ગ્રહણ કરે છે અને એવી મૂર્ખાઈથી તે કદી પણ મુક્ત થઈ શકતો નથી. ૩૭.

દુર્બુદ્ધિની ભૂલ પર દૃષ્ટાંત. (સવૈયા એકત્રીસા)

कायासौं विचारै प्रीति मायाहीसौं हारि जीति,
लियै हठ रीति जैसैं हारिलकी लकरी।
चंगुलके जोर जैसैं गोह गहि रहै भूमि,
त्यौंही पाइ गाडैं पै न छाडै टेक पकरी।।
मोहकी मरोरसौं भरमकौ न छोक पावै,
धावै चहुं वौर ज्यौं बढ़ावै जाल मकरी,
ऐसी दुरबुद्धि भूली झूठकै झरोखे झूली,
फूलो फिरै ममता जंजीरनिसौं जकरी।।३८।।

શબ્દાર્થ :—કાયા=શરીર. હઠ=દુરાગ્રહ. ગહિ રહૈ=પકડી રાખે. લકરી=લાઠી. ચંગુલ=પકડ. પાઈ ગાડૈ=દઢતાથી ઊભો રહે છે. ટેક=હઠ. ધાવૈ=ભટકે.

અર્થ :—અજ્ઞાની જીવ શરીર ઉપર સ્નેહ કરે છે, ધન ઓછું થાય ત્યાં હાર અને ધન વધે તેમાં જીત માને છે, હઠીલો તો એટલો છે કે જેવી રીતે હરિયલ પક્ષી પોતાના

પગથી લાકડી મજબૂત પકડે છે અથવા જેવી રીતે ઘો[1] જમીન અથવા દીવાલ પકડીને ચોંટી રહે છે, તેવી જ રીતે જે પોતાની કુટેવો છોડતો નથી. તેમાં જ અડગ રહે છે. મોહની લહેરોથી તેના ભ્રમનો છેડો મળતો નથી અર્થાત્ તેનું મિથ્યાત્વ અનંત હોય છે, તે ચાર ગતિમાં ભટકતો થકો કરોળિયાની જેમ જાળ વિસ્તારે છે, આવી રીતે તેની મૂર્ખાઈ અજ્ઞાનથી જૂઠા માર્ગમાં લ્હેરાય છે અને મમતાની સાંકળોથી જકડાયેલી વધી રહી છે. ૩૮.

દુર્બુદ્ધિની પરિણતિ (સવૈયા એકત્રીસા)

बात सुनि चौंकि उठै बातहीसौं भौंकि उठै,
बातसौं नरम होइ बातहीसौं अकरी।
निंदा करै साधुकी प्रसंसा करै हिंसककी,
साता मानैं प्रभुता असाता मानैं फकरी।।
मोख न सुहाइ दोष देखै तहां पैठि जाइ,
कालसौं डराइ जैसैं नाहरसौं बकरी।
ऐसी दुरबुद्धि भूली झूठके झरोखे झूली,
फूली फिरै ममता जंजीरनिसौं जकरी।।३९।।

શબ્દાર્થ :—ચૌંકિ ઉઠે=ઉગ્ર બની જાય. ભૌંકિ ઉઠે=કૂતરાની જેમ ભસવા લાગે. અકરી=અકડાઈ જાય. પ્રભુતા=મોટાઈ. કકરી (ફકીરી)=ગરીબી. કાલ=મૃત્યુ. નાહર=વાઘ, સિંહ.

અર્થ :—અજ્ઞાની જીવ હિતાહિતનો વિચાર કરતો નથી, વાત સાંભળતાં જ તપી જાય છે, વાત જ સાંભળીને કૂતરાની જેમ ભસવા માંડે છે, મનને રુચે તેવી વાત સાંભળીને નરમ થઈ જાય છે અને અણગમતી વાત હોય તો અક્કડ બની જાય છે. મોક્ષમાર્ગી સાધુઓની નિન્દા કરે છે, હિંસક અધર્મીઓની પ્રશંસા કરે છે, શાતાના ઉદયમાં પોતાને મહાન અને અશાતાના ઉદયમાં તુચ્છ ગણે છે. તેને મોક્ષ ગમતો નથી, ક્યાંય દુર્ગુણ દેખે તો તેને તરત જ અંગીકાર કરી લે છે. શરીરમાં અહંબુદ્ધિ હોવાના

૧. ઘો એક પ્રકારનું પ્રાણી છે. ચોર તેની પાસે રાખે છે, જ્યારે તેમને ઊંચા મકાનો ઉપર ચડવું હોય ત્યારે તેઓ ઘોની કેડે લાંબી દોરી બાંધી તેને ઉપર ફેંકે છે ત્યારે તે ઉપરની જમીન અથવા ભીંતને મજબૂત પકડી લે છે અને ચોર લટકતી દોરી પકડીને ઉપર ચડી જાય છે.

કારણે મોતથી તો એવો ડરે છે જેમ વાઘથી બકરી ડરે છે, આ રીતે તેની મૂર્ખાઈ અજ્ઞાનથી જૂઠા માર્ગમાં ઝૂલી રહી છે અને મમતાની સાંકળોથી જકડાયેલી વધી રહી છે. ૩૯.

અનેકાંતનો મહિમા (કવિત્ત)

केई कहैं जीव क्षनभंगुर,
केई कहैं करम करतार।
केई करमरहित नित जंपहिं,
नय अनंत नाना परकार।।
जे एकांत गहैं ते मूरख,
पंडित अनेकांत पख धार।
जैसैं भिन्न भिन्न मुकताहल,
गुनसौं गहत कहावै हार।।४०।।

શબ્દાર્થ :—ક્ષનભંગુર=અનિત્ય. જંપહિ=કહે છે. એકાન્ત=એક જ નય. અનેકાંત=અપેક્ષિત નય. પખધાર=પક્ષ ગ્રહણ કરવો. મુકતાહલ(મુક્તાફલ)=મોતી. ગુન=દોરો.

અર્થ :—બૌદ્ધમતી જીવને અનિત્ય જ કહે છે, મીમાંસક મતવાળા જીવને કર્મનો કર્તા જ કહે છે. સાંખ્યમતી જીવને કર્મરહિત જ કહે છે, આવા અનેક મતવાળા એક એક ધર્મનું ગ્રહણ કરીને અનેક પ્રકારના કહે છે, પણ જે એકાન્તનું ગ્રહણ કરે છે તે મૂર્ખ છે, વિદ્વાનો અનેકાંતનો સ્વીકાર કરે છે. જેવી રીતે મોતી જુદા જુદા હોય છે, પણ દોરામાં ગુંથવાથી હાર બની જાય છે. તેવી જ રીતે અનેકાંતથી પદાર્થની સિદ્ધિ થાય છે અને જેવી રીતે જુદા જુદા મોતી હારનું કામ આપતા નથી તેવી જ રીતે એક નયથી પદાર્થનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થતું નથી, બલ્કે વિપરીત થઈ જાય છે. ૪૦

आत्मानं परिशुद्धमीप्सुभिरतिव्याप्तिं प्रपद्यान्धकैः
कालोपाधिबलादशुद्धिमधिकां तत्रापि मत्वा परैः ।
चैतन्यं क्षणिकं प्रकल्प्य पृथुकैः शुद्धर्जुसूत्रे रतै
रात्मा व्युज्झित एष हारवदहो निःसूत्रमुक्तेक्षिभिः ।।१६।।

વળી–

(દોહરા)

यथा सूत संग्रह विना, मुकत माल नहि होइ।
तथा स्यादवादी बिना, मोख न साधै कोइ॥४१॥

શબ્દાર્થ :–સંગ્રહ=એકઠા. મુક્તમાલ=મોતીની માળા.

અર્થ :–જેવી રીતે સૂતરમાં પરોવ્યા વિના માતીઓની માળા બનતી નથી તેવી જ રીતે સ્યાદ્વાદી વિના કોઈ મોક્ષમાર્ગ સાધી શકતું નથી. ૪૧.

વળી–

(દોહરા)

पद सुभाव पूरब उदै, निहचै उद्यम काल।
पच्छपात मिथ्यात पथ, सरवंगी सिव चाल॥४२॥

શબ્દાર્થ :–પદ=પદાર્થ. સુભાવ(સ્વભાવ)=નિજધર્મ. ઉદ્યમ=પુરુષાર્થ. કાલ=સમય. પક્ષપાત=એક જ નયનું ગ્રહણ. સરવંગી=અનેક નયનું ગ્રહણ.

અર્થ :–કોઈ પદાર્થના સ્વભાવને જ, કોઈ પૂર્વકર્મના ઉદયને જ, કોઈ માત્ર નિશ્ચયને, કોઈ પુરુષાર્થને અને કોઈ કાળને જ માને છે, પણ એક જ પક્ષની હઠ લેવી તે મિથ્યાત્વ છે અને અપેક્ષાથી સર્વનો સ્વીકાર કરવો તે સત્યાર્થ છે. ૪૨.

ભાવાર્થ :–કોઈ કહે છે કે જે કાંઈ થાય છે, તે સ્વભાવથી જ અર્થાત્ પ્રકૃતિથી જ થાય છે, કોઈ કહે છે કે જે કાંઈ થાય છે તે પારબ્ધથી થાય છે; કોઈ કહે છે કે એક બ્રહ્મ જ છે, ન કાંઈ ઉત્પન્ન થાય છે ન કાંઈ નષ્ટ થાય છે, કોઈ કહે છે કે પુરુષાર્થ જ મુખ્ય છે, કોઈ કહે છે કે જે કાંઈ કરે છે તે કાળ જ કરે છે, પરંતુ આ પાંચેમાંથી કોઈ એકને જ માનવું બાકીના ચારનો અભાવ કરવો એ એકાન્ત છે.

कर्तुर्वेदयितुश्च युक्तिवशतो भेदोऽस्त्वभेदोऽपि वा
कर्ता वेदयिता च मा भवतु वा वस्त्वेव सञ्चिन्त्यताम्।
प्रोता सूत्र इवात्मनीह निपुणैर्भेत्तुं न शक्या क्वचि-
च्चिच्चिन्तामणिमालिकेयमभितोऽप्येका चकास्त्वेव नः॥१७॥

છએ મતવાળાઓનો જીવપદાર્થ વિષે વિચાર

(સવૈયા એકત્રીસા)

एक जीव वस्तुके अनेक गुन रूप नाम,
निजयोग सुद्ध परजोगसौं असुद्ध है।
वेदपाठी ब्रह्म कहैं मीमांसक कर्म कहैं,
सिवमती सिव कहैं बौद्ध कहैं बुद्ध है।।
जैनी कहैं जिन न्यायवादी करतार कहैं,
छहों दरसनमें वचनकौ विरुद्ध है।
वस्तुकौ सुरूप पहिचानै सोई परवीन,
वचनकै भेद भेद मानै सोई मुद्ध है।।४३।।

શબ્દાર્થ :—નિજજોગ=નિજસ્વરૂપથી. પરજોગ=અન્ય પદાર્થના સંયોગથી. દરસન(દર્શન)= મત. વસ્તુકૌ સુરૂપ=પદાર્થનો નિજસ્વભાવ. પરવીન(પ્રવીણ)=પંડિત.

અર્થ :—એક જીવ પદાર્થના અનેક ગુણ, અનેક રૂપ, અનેક નામ છે, તે પરપદાર્થના સંયોગ વિના અર્થાત્ નિજસ્વરૂપથી શુદ્ધ છે અને પરદ્રવ્યના સંયોગથી અશુદ્ધ છે. તેને વેદપાઠી અર્થાત્ વેદાન્તી બ્રહ્મ કહે છે, મીમાંસક કર્મ કહે છે. શૈવ-વૈશેષિક મતવાળા શિવ કહે છે. બૌદ્ધ મતવાળા બુદ્ધ કહે છે, જૈનો જિન કહે છે, નૈયાયિક કર્તા કહે છે. આ રીતે છયે મતના કથનમાં વચનનો વિરોધ છે પરંતુ જે પદાર્થનું નિજસ્વરૂપ જાણે છે તે જ પંડિત છે અને જે વચનના ભેદથી પદાર્થમાં ભેદ માને છે તે જ મૂર્ખ છે. ૪૩.

પાંચે મતવાળા એકાન્તી અને જૈનો સ્યાદ્વાદી છે.

(સવૈયા એકત્રીસા)

वेदपाठी ब्रह्म मांनि निहचै सुरूप गहैं,
मीमांसक कर्म मांनि उदैमैं रहत है।

શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ, સોનગઢ - ૩૬૪૨૫૦

बौद्धमती बुद्ध मांनि सूच्छम सुभाव साधै,
सिवमती सिवरूप कालकौं कहत है।।
न्याय ग्रंथके पढ़ैया थापैं करतार रूप,
उद्दिम उदीरि उर आनंद लहत है।
पांचौं दरसनि ते तौ पोषैं एक एक अंग,
जैनी जिनपंथी सरवंगी नै गहत है।।४४।।

શબ્દાર્થ :–ઉદ્દિમ=ક્રિયા. આનંદ=હર્ષ. પોષૈં=પુષ્ટ કરે. જિનપંથી=જૈનમતના ઉપાસક. સરવંગી નૈ=સર્વનય સ્યાદ્વાદ.

અર્થ :–વેદાન્તી જીવને નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિએ જોઈને તેને સર્વથા બ્રહ્મ કહે છે, મીમાંસક જીવના કર્મ-ઉદય તરફ દૃષ્ટિ આપીને તેને કર્મ કહે છે, બૌદ્ધમતી જીવને બુદ્ધ માને છે અને તેનો ક્ષણભંગુર સૂક્ષ્મ સ્વભાવ સિદ્ધ કરે છે, શૈવ જીવને શિવ માને છે અને શિવને કાળરૂપ કહે છે, નૈયાયિક જીવને ક્રિયાનો કર્તા જોઈને આનંદિત થાય છે અને તેને કર્તા માને છે. આ રીતે પાંચે મતવાળા જીવના એક એક ધર્મની પુષ્ટિ કરે છે, પરંતુ જૈનધર્મના અનુયાયી જૈનો સર્વ નયના વિષયભૂત આત્માને જાણે છે અર્થાત્ જૈનમત જીવને અપેક્ષાએ બ્રહ્મ પણ માને છે, કર્મરૂપ પણ માને છે, અનિત્ય પણ માને છે, શિવસ્વરૂપ પણ માને છે, કર્તા પણ માને છે, નિષ્કર્મ પણ માને છે, પણ એકાન્તે નહિ. જૈનમત સિવાય બધા મત મતવાળા છે, સર્વથા એક પક્ષના પક્ષપાતી હોવાથી તેમને સ્વરૂપની સમજણ નથી. ૪૪.

પાંચે મતોના એક–એક અંગનું જૈનમત સમર્થન કરે છે.

(સવૈયા એકત્રીસા)

निहचै अभेद अंग उदै गुनकी तरंग,
उद्दिमकी रीति लिए उद्धता सकति है।
परजाइ रूपकौ प्रवान सूच्छम सुभाव,
कालकीसी ढाल परिनाम चक्र गति है।।

Shri Digambar Jain Swadhyay Mandir Trust, Songadh - 364250

याही भांति आतम दरबके अनेक अंग,
एक मानै एककौं न मानै सो कुमति है।
टेक डारि एकमैं अनेक खोजैं सो सुबुद्धि;
खोजी जीवै वादी मरै सांची कहवति है।।४५।।

શબ્દાર્થ :—યાહી ભાંતિ=આ રીતે. કુમતિ=મિથ્યાજ્ઞાન. ખૌજૈ=ગોતે. સુબુદ્ધિ=સમ્યગ્જ્ઞાન. ખોજી=ઉદ્યોગી.

અર્થ :—જીવ પદાર્થના લક્ષણમાં ભેદ નથી, સર્વ જીવ સમાન છે, તેથી વેદાન્તીનો માનેલો અદ્વૈતવાદ સત્ય છે. જીવના ઉદયમાં ગુણોના તરંગો ઉઠે છે, તેથી મીમાંસકનો માનેલો ઉદય પણ સત્ય છે. જીવમાં અનંત શક્તિ હોવાથી સ્વભાવમાં પ્રવર્તે છે, તેથી નૈયાયિકોનો માનેલું, ઉદ્યમ અંગ પણ સત્ય છે. જીવની પર્યાયો ક્ષણે ક્ષણે બદલે છે, તેથી બૌદ્ધમતીનો માનેલો ક્ષણિકભાવ પણ સત્ય છે. જીવના પરિણામ કાળના ચક્રની જેમ ફરે છે અને તે પરિણામોના પરિણમનમાં કાળદ્રવ્ય સહાયક છે, તેથી શૈવોનો માનેલો કાળ પણ સત્ય છે. આ રીતે આત્મપદાર્થના અનેક અંગ છે. એકને માનવું અને એકને ન માનવું એ મિથ્યાજ્ઞાન છે અને દુરાગ્રહ છોડીને એકમાં અનેક ધર્મો ગોતવા એ સમ્યગ્જ્ઞાન છે. તેથી સંસારમાં જે કહેવત છે કે 'ખોજી પાવે વાદી મરે' તે સત્ય છે. ૪૫.

સહજ ચિદાનંદ.

સ્યાદ્વાદનું વ્યાખ્યાન

(સવૈયા એકત્રીસા)

एकमैं अनेक है अनेकहीमैं एक है सो,
एक न अनेक कछु कह्यौ न परतु है।
करता अकरता है भोगता अभोगता है,
उपजै न उपजत मूएं न मरतु है।।
बोलत विचारत न बोलै न विचारै कछू,
भेखकौ न भाजन पै भेखसौ धरतु है।

ऐसौ प्रभु चेतन अचेतनकी संगतिसौं,
उलट पलट नटबाजीसी करतु है।।४६।।

અર્થ :—જીવમાં અનેક પર્યાયો થાય છે તેથી એકમાં અનેક છે, અનેક પર્યાયો એક જ જીવદ્રવ્યની છે તેથી અનેકમાં એક છે, તેથી એક છે કે અનેક છે એમ કાંઈ કહી જ શકાતું નથી. એક પણ નથી, અનેક પણ નથી, અપેક્ષિત એક છે, અપેક્ષિત અનેક છે. તે વ્યવહારનયથી કર્તા છે નિશ્ચયથી અકર્તા છે, વ્યવહારનયથી કર્મોનો ભોક્તા છે, નિશ્ચયથી કર્મોનો અભોક્તા છે, વ્યવહારનયથી ઉપજે છે. નિશ્ચયનયથી ઉપજતો નથી—ઉપજતો નહોતો—અને ઉપજશે નહિ. વ્યવહારનયથી મરે છે નિશ્ચયનયથી અમર છે, વ્યવહારનયથી બોલે છે, વિચારે છે, નિશ્ચયનયથી અનેક રૂપોનો ધારક છે. એવો ચૈતન્ય પરમેશ્વર પૌદ્‌ગલિક કર્મોની સંગતિથી ઉલટ-પલટ થઈ રહ્યો છે, જાણે નટ જેવો ખેલ ખેલી રહ્યો છે. ૪૬.

નિર્વિકલ્પ ઉપયોગ જ અનુભવવા યોગ્ય છે
(દોહરા)

नटबाजी[1] विकलप दशा नांही अनुभौ जोग।
केवल अनुभौ करनकौ, निरविकलप उपजोग।।४७।।

શબ્દાર્થ :—નટબાજી=નટનો ખેલ. જોગ=યોગ્ય.

અર્થ :—જીવની નટની જેમ ઉલટી—સુલટી સવિકલ્પ અવસ્થા છે તે અનુભવવા યોગ્ય નથી. અનુભવવા યોગ્ય તો તેની ફક્ત નિર્વિકલ્પ અવસ્થા જ છે. ૪૭.

અનુભવમાં વિકલ્પ ત્યાગવાનું દૃષ્ટાંત
(સવૈયા એકત્રીસા)

जैसैं काहू चतुर संवारी है मुकत माल,
मालाकी क्रियामैं नाना भांतिकौ विग्यान है।
क्रियाकौ विकलप न देखै पहिरनवारौ,
मोतिनकी सोभामैं मगन सुखवान है।।

૧. ‘ઘટવાસી’ એવો પણ પાઠ છે.

तैसें न करै न भुंजे अथवा करै सो भुंजे,
और करै और भुंजे सब नय प्रवांन है।
जदपि तथापि विकलप विधि त्याग जोग,
निरविकलप अनुभौ अमृत पान है।।४८।।

શબ્દાર્થ :—સંવારી=સજાવી, મુક્ત માલ=મોતીઓની માળા. વિગ્યાન=ચતુરાઈ. મગન=મસ્ત. અમૃત પાન=અમૃત પીવું તે.

અર્થ :—જેમ કોઈ ચતુર મનુષ્યે મોતીની માળા બનાવી, માળા બનાવવામાં અનેક પ્રકારની ચતુરાઈ કરવામાં આવી, પરંતુ પહેરનાર માળા બનાવવાની કારીગરી ઉપર ધ્યાન દેતો નથી મોતીની શોભામાં મસ્ત થઈને આનંદ માને છે; તેવી જ રીતે જોકે જીવ ન કર્તા છે, ન ભોક્તા છે, જે કર્તા છે તે જ ભોક્તા છે, કર્તા બીજો છે, ભોક્તા બીજો છે; આ બધા નય માન્ય છે તોપણ અનુભવમાં આ બધી વિકલ્પ-જાળ ત્યાગવા યોગ્ય છે, કેવળ નિર્વિકલ્પ અનુભવનું જ અમૃતપાન કરવાનું છે. ૪૮.

ક્યા નયથી આત્મા કર્મોનો કર્તા છે અને ક્યા નયથી નથી.

(દોહરા)

दरब करम करता अलख, यह विवहार कराउ।
निहचै जो जैसौ दरब, तैसौ ताकौ भाउ।।४९।।

શબ્દાર્થ :—દરબ કરમ(દ્રવ્યકર્મ)=જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મોની ધૂળ. અલખ=આત્મા તાકૌ=તેનો. ભાઉ=સ્વભાવ.

અર્થ :—દ્રવ્યકર્મનો કર્તા આત્મા છે એમ વ્યવહારનય કહે છે, પણ નિશ્ચયનયથી તો જે દ્રવ્ય જેવું છે તેનો તેવો જ સ્વભાવ હોય છે—અર્થાત્ અચેતન દ્રવ્ય અચેતનનો કર્તા છે અને ચેતનભાવનો કર્તા ચૈતન્ય છે. ૪૯.

व्यावहारिकदृशैव केवलं कर्तृ कर्म च विभिन्नमिष्यते।
निश्चयेन यदि वस्तु चिन्त्यते कर्तृ कर्म च सदैकमिष्यते ।।१८।।

જ્ઞાનનું જ્ઞેયાકારરૂપ પરિણમન હોય છે તે જ્ઞેયરૂપ થઈ જતું નથી. (સવૈયા એકત્રીસા)

ग्यानकौ सहज ज्ञेयाकार रूप परिणवै,
यद्यपि तथापि ग्यान ग्यानरूप कह्यौ है।
ज्ञेय ज्ञेयरूप यौं अनादिहीकी मरजाद,
काहू वस्तु काहूकौ सुभाव नहि गह्यौ है।।
एतेपर कोऊ मिथ्यामती कहै ज्ञेयाकार,
प्रतिभासनसौं ग्यान असुद्ध ह्वै रह्यौ है।
याही दुरबुद्धिसौं विकल भयौ डोलत है,
समुझै न धरम यौं भरम मांहि बह्यौ है।।५०।।

શબ્દાર્થ :–જ્ઞેયાકાર=જ્ઞેયના આકાર. જ્ઞેય=જાણવા યોગ્ય ઘટ-પટાદિ પદાર્થ. મરજાદ(મર્યાદા)=સીમા. પ્રતિભાસના=છાયા પડવી. ભરમ=ભ્રાંતિ.

અર્થ :–જોકે જ્ઞાનનો સ્વભાવ જ્ઞેયાકારરૂપ પરિણમન કરવાનો છે, તોપણ જ્ઞાન, જ્ઞાન જ રહે છે અને જ્ઞેય જ્ઞેય જ રહે છે. આ મર્યાદા અનાદિકાળથી ચાલી આવે છે, કોઈ કોઈના સ્વભાવનું ગ્રહણ કરતું નથી. અર્થાત્ જ્ઞાન જ્ઞેય થઈ જતું નથી

ननु परिणाम एव किल कर्म विनिश्चयतः
स भवति नापरस्य परिणामिन एव भवेत् ।
न भवति कर्तृशून्यमिह कर्म न चैकतया
स्थितिरिह वस्तुनो भवतु कर्तृ तदेव ततः ।।

આ શ્લોક કલકત્તાની છાપેલી પરમાધ્યાત્મતરંગિણીમાં છે. પરંતુ તેની સંસ્કૃત ટીકા પ્રકાશકને ઉપલબ્ધ થઈ નથી. કાશીના છપાયેલા પ્રથમ ગુચ્છમાં આ શ્લોક નથી. ઈડર ભંડારની પ્રાચીન હસ્તલિખિત પ્રતિમાં પણ આ શ્લોક નથી અને એની કવિતાય નથી.

बहिर्लुठति यद्यपि स्फुटदनन्तशक्तिः स्वयं
तथाप्यपरवस्तुनो विशति नान्यवस्त्वन्तरम् ।
स्वभावनियतं यतः सकलमेव वस्त्विष्यते
स्वभावचलनाकुलः किमिह मोहितः क्लिश्यते ।।१९।।

અને જ્ઞેય જ્ઞાન થઈ જતું નથી. આમ છતાં કોઈ મિથ્યાતી–વૈશેષિક આદિ કહે છે કે જ્ઞેયાકાર પરિણમનથી જ્ઞાન અશુદ્ધ થઈ રહ્યું છે, તેથી તેઓ આ જ મૂર્ખાઈથી વ્યાકુળ થઈ ભટકે છે–વસ્તુસ્વભાવને ન સમજતાં ભ્રમમાં ભૂલેલા છે.

વિશેષ :–વૈશેષિકોનો એકાન્ત સિદ્ધાંત છે કે જગતના પદાર્થો જ્ઞાનમાં પ્રતિબિમ્બિત થાય છે, તેથી જ્ઞાન અશુદ્ધ થઈ જાય છે, જ્યાં સુધી અશુદ્ધતા નહિ મટે ત્યાં સુધી મુક્ત નહીં થાય. પરંતુ એમ નથી. જ્ઞાન સ્વચ્છ આરસી સમાન છે, તેના ઉપર પદાર્થોની છાયા પડે છે, તેથી વ્યવવહારથી કહેવું પડે છે કે અમુક રંગનો પદાર્થ ઝળકવાથી કાચ અમુક રંગનો દેખાય છે, પણ વાસ્તવમાં છાયા પડવાથી કાચમાં કાંઈ પરિવર્તન થતું નથી, જેમનો તેમ બની રહે છે. ૫૦.

જગતના પદાર્થ પરસ્પર અવ્યાપક છે

(ચોપાઈ)

सकल वस्तु जगमैं असहाई।
वस्तु वस्तुसौं मिलै न काई।।
जीव वस्तु जानै जग जेती।
सोऊ भिन्न रहै सब सेती।।५१।।

શબ્દાર્થ :–અસહાઈ=સ્વાધીન. જેતી=જેટલી.

અર્થ :–નિશ્ચયનયથી જગતમાં બધા પદાર્થો સ્વાધીન છે, કોઈ કોઈની અપેક્ષા રાખતા નથી અને ન કોઈ પદાર્થ કોઈ પદાર્થમાં મળે છે. જીવાત્મા, જગતના જેટલા પદાર્થો છે તેમને જાણે છે પણ તે બધા તેનાથી ભિન્ન રહે છે.

ભાવાર્થ :–વ્યવહારનયથી જગતના દ્રવ્યો એકબીજાને મળે છે, એકબીજામાં પ્રવેશ કરે છે અને એકબીજાને અવકાશ આપે છે પણ નિશ્ચયનયથી સર્વ નિજાશ્રિત છે, કોઈ કોઈને મળતું નથી. જીવના પૂર્ણ જ્ઞાનમાં તે બધા અને અપૂર્ણ જ્ઞાનમાં યથાસંભવ જગતના પદાર્થો પ્રતિભાસિત થાય છે, પણ જ્ઞાન તેમને મળતું નથી અને ન તે પદાર્થો જ્ઞાનને મળે છે. ૫૧.

वस्तु चैकमिह नान्यवस्तुनो येन तेन खलु वस्तु वस्तु तत् ।
निश्चयोऽयमपरोऽपरस्य कः किं करोति हि बहिर्लुठन्नपि ।।२०।।

કર્મનું કરવું અને ફળ ભોગવવું એ જીવનું નિજ-સ્વરૂપ નથી. (દોહરા)

करम करै फल भोगवै जीव अग्यानी कोइ।
यह कथनी विवहारकी, वस्तु स्वरूप न होइ।।५२।।

શબ્દાર્થ :—કથની=ચર્ચા. વસ્તુ=પદાર્થ

અર્થ :—અજ્ઞાની જીવ કર્મ કરે છે અને તેનું ફળ ભોગવે છે, આ કથન વ્યવહારનયનું છે, પદાર્થનું નિજ-સ્વરૂપ નથી. ૫૨.

જ્ઞાન અને જ્ઞેયની ભિન્નતા (કવિત્ત)

ज्ञेयाकार ग्यानकी परिणति,
पै वह ग्यान ज्ञेय नहि होइ।
ज्ञेय रूप षट दरब भिन्न पद,
ग्यानरूप आतम पद सोइ।।
जानै भेदभाऊ सु विचच्छन,
गुन लच्छन सम्यक्द्रिग जोइ।
मूरख कहै ग्यानमय आकृति
प्रगट कलंक लखै नहि कोइ।।५३।।

શબ્દાર્થ :—જ્ઞાન=જાણવું. જ્ઞેય=જાણવા યોગ્ય પદાર્થ.

અર્થ :—જ્ઞાનની પરિણતિ જ્ઞેયના આકારે થયા કરે છે, પણ જ્ઞાન જ્ઞેયરૂપ થઈ જતું નથી, છયે દ્રવ્ય જ્ઞેય છે અને તે આત્માના નિજસ્વભાવ જ્ઞાનથી ભિન્ન છે, જે જ્ઞેય-જ્ઞાયકનો ભેદભાવ ગુણ-લક્ષણથી જાણે છે તે ભેદવિજ્ઞાની સમ્યગ્દષ્ટિ છે.

यत्तु वस्तु कुरुतेऽन्यवस्तुनः किञ्चनापि परिणामिनः स्वयम् ।
व्यावहारिकदृशैव तन्मतं नान्यदस्ति किमपीह निश्चयात् ।।२१।।

शुद्धद्रव्यनिरूपणार्पितमतेस्तत्त्वं समुत्पश्यतो
नैकद्रव्यगतं चकास्ति किमपि द्रव्यान्तरं जातुचित् ।
ज्ञानं ज्ञेयमवैति यत्तु तदयं शुद्धस्वभावोदयः
किं द्रव्यान्तरचुम्बनाकुलधियस्तत्त्वाच्च्यवन्ते जनाः ।।२२।।

વૈશેષિક આદિ અજ્ઞાની જ્ઞાનમાં આકાર વિકલ્પ જોઈને કહે છે કે જ્ઞાનમાં જ્ઞેયની આકૃતિ છે, તેથી જ્ઞાન સ્પષ્ટપણે અશુદ્ધ થઈ જાય છે કે જ્ઞાનમાં જ્ઞેયની આકૃતિ છે, તેથી જ્ઞાન સ્પષ્ટપણે અશુદ્ધ થઈ જાય છે લોકો આ અશુદ્ધતાને દેખતા નથી.

વિશેષ :—જીવ પદાર્થ જ્ઞાયક છે, જ્ઞાન તેનો ગુણ છે, તે પોતાના જ્ઞાનગુણથી જગતના છયે દ્રવ્યોને જાણે છે અને પોતાને પણ જાણે છે, તેથી જગતના સર્વ જીવ-અજીવ પદાર્થને પોતે આત્મા જ્ઞેય છે, અને આત્મા સ્વ-પરને જાણવાથી જ્ઞાયક છે, ભાવ એ છે આત્મા જ્ઞેય પણ છે. જ્ઞાયક પણ છે અને આત્મા સિવાય સર્વ પદાર્થો જ્ઞેય છે. તેથી જ્યારે કોઈ જ્ઞેય પદાર્થ જ્ઞાનમાં પ્રતિભાસિત થાય છે ત્યારે જ્ઞેયાકાર પરિણતિ થાય છે, પણ જ્ઞાન, જ્ઞાન જ રહે છે જ્ઞેય થઈ જતું નથી અને જ્ઞેય જ્ઞેય જ રહે છે, જ્ઞાન જતું નથી, ન કોઈ કોઈમાં મળે છે. જ્ઞેયના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ ચતુષ્ટય જુદા રહે છે અને જ્ઞાયકના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ ભાવ ચતુષ્ટય જુદા રહે છે પરંતુ વિવેકશૂન્ય વૈશેષિક આદિ જ્ઞાનમાં જ્ઞેયની આકૃતિ જોઈને જ્ઞાનમાં અશુદ્ધતા ઠરાવે છે. ૫૩. તેઓ કહે છે કે :—

જ્ઞેય અને જ્ઞાન સંબંધમાં અજ્ઞાનીઓનો હેતુ (ચોપાઈ)

निराकार जो ब्रह्म कहावै।
सो साकार नाम क्यौं पावै।।
ज्ञेयाकार ग्यान जब तांई।
पूरन ब्रह्म नांहि तब तांई।।५४।।

શબ્દાર્થ :—નિરાકાર=આકાર રહિત. બ્રહ્મ=આત્મા, ઈશ્વર. સાકાર=આકાર સહિત. પૂરન (પૂર્ણ)=પૂરું. તાંઈ=ત્યાં સુધી.

અર્થ :—જે નિરાકાર બ્રહ્મ છે તે સાકાર કેવી રીતે થઈ શકે ? તેથી જ્યાં સુધી જ્ઞાન જ્ઞાનાકાર રહે છે ત્યાં સુધી પૂર્ણ બ્રહ્મ થઈ શકતું નથી. ૫૪

આ વિષયમાં અજ્ઞાનીઓને સંબોધન (ચોપાઈ)

ज्ञेयाकार ब्रह्म मल मानै।
नाम करनकौ उद्दिम ठानै।।

वस्तु सुभाव मिटै नहि क्यौंही।
तातैं खेद करैं सठ योंही।।५५।।

શબ્દાર્થ :—મલ=દોષ ઉદ્દિમ=પ્રયત્ન. ક્યૌંહી=કોઈ પ્રકારે.

અર્થ :—વૈશેષિક આદિ બ્રહ્મની જ્ઞેયાકાર પરિણતિને દોષ માને છે અને તેને મટાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે, ત્યાં કોઈપણ પ્રયત્ને વસ્તુનો સ્વભાવ મટી શકતો નથી તેથી તે મૂર્ખ નિરર્થક જ કષ્ટ કરે છે. ૫૫.

વળી—

(દોહરા)

मूढ़ मरन जानैं नहीं, गहै एकंत कुपक्ष।
स्यादवाद सरवंग नै, मानै दक्ष प्रतक्ष।।५६।।

અર્થ :—અજ્ઞાનીઓ પદાર્થનું વાસ્તવિકપણું જાણતા નથી અને એકાન્ત કુટેવ પકડે છે, સ્યાદ્વાદી પદાર્થના સર્વ અંગોના જ્ઞાતા છે અને પદાર્થના સર્વ ધર્મોને સાક્ષાત્ માને છે.

ભાવાર્થ :—સ્યાદ્વાદ, જ્ઞાનની નિરાકાર અને સાકાર બન્ને પરિણતિને માને છે. સાકાર તો તેથી કે જ્ઞાનની જ્ઞેયાકાર પરિણતિ થાય છે અને નિરાકાર એટલા માટે કે જ્ઞાનમાં જ્ઞેયજનિત કોઈ વિકાર થતો નથી. ૫૬.

સ્યાદ્વાદી સમ્યગ્દષ્ટિની પ્રશંસા

(દોહરા)

सुद्ध दरब अनुभौ करै, सुद्धद्रिष्टि घटमांहि।
तातैं समकितवंत नर, सहज उछेदक नांहि।।५७।।

શબ્દાર્થ :—ઘટ=હૃદય. ઉછેદક=લોપ કરતાર.

અર્થ :—સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ શુદ્ધ દ્રવ્યનો અનુભવ કરે છે અને શુદ્ધ વસ્તુ જાણવાથી હૃદયમાં શુદ્ધ દષ્ટિ રાખે છે, તેથી તેઓ સાહજિક સ્વભાવનો લોપ કરતા નથી, અભિપ્રાય એ છે કે જ્ઞેયાકાર થવું એ જ્ઞાનનો સહજ સ્વભાવ છે, તેથી સમ્યગ્દષ્ટિ જીવના સ્વભાવનો લોપ કરતા નથી. ૫૭

શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ, સોનગઢ - ૩૬૪૨૫૦

જ્ઞાન જ્ઞેયમાં અવ્યાપક છે એનું દૃષ્ટાંત

(સવૈયા એકત્રીસા)

जैसैं चंद किरनि प्रगटि भूमि सेत करै,
भूमिसी न दीसै सदा जोतिसी रहति है।
तैसैं ग्यान सकति प्रकासै हेय उपादेय,
ज्ञेयाकार दीसै पै न ज्ञेयकौं गहति है।।
सुद्ध वस्तु सुद्ध परजाइरूप परिनवै,
सत्ता परवांन माहें ढाहें न ढहति है।
सो तौ औररूप कबहूं न होइ सरवथा,
निहतै अनादि जिनवानी यों कहति है।।५८।।

શબ્દાર્થ :–પ્રગટિ=ઉદય થઈને. ભૂમિ=ધરતી. જોતિસી=કિરણરૂપ. પ્રકાસૈ=પ્રકાશિત કરે. સત્તા પરવાન=પોતાના ક્ષેત્રાવગાહ પ્રમાણે, ઢાહેં=વિચલિત કરવાથી. ન ઢહતિ હૈ=વિચલિત થતી નથી. કબહૂ=કદી પણ. સર્વથા=બધી હાલતોમાં,

અર્થ :–જેવી રીતે ચંદ્રના કિરણો પ્રકાશિત થઈને ધરતીને સફેદ કરી નાંખે છે પણ ધરતીરૂપ થઈ જતા નથી–જ્યોતિરૂપ જ રહે છે, તેવી જ રીતે જ્ઞાનશક્તિ હેય–ઉપાદેયરૂપ જ્ઞેય પદાર્થને પ્રકાશિત કરે છે, પણ જ્ઞેયરૂપ થઈ જતી નથી, શુદ્ધવસ્તુ શુદ્ધપર્યાયરૂપ પરિણમન કરે છે અને નિજસત્તાપ્રમાણ રહે છે, તે કદી પણ કોઈપણ હાલતમાં અન્યરૂપ થતી નથી એ વાત નિશ્ચિત છે અને અનાદિકાળની જિનવાણી એમ કહી રહી છે. ૫૮.

शुद्धद्रव्यस्वरसभवनात्किं स्वभावस्य शेष-
मन्यद्रव्यं भवति यदि वा तस्य किं स्यात्स्वभावः ।
ज्योत्स्नारूपं स्नपयति भुवं नैव तस्यास्ति भूमि-
र्ज्ञानं ज्ञेयं कलयति सदा ज्ञेयमस्यास्ति नैव ।।२३।।

Shri Digambar Jain Swadhyay Mandir Trust, Songadh - 364250

આત્મપદાર્થનું યથાર્થ સ્વરૂપ (સવૈયા તેવીસા)

राग विरोध उदै जबलौं तबलौं,
यह जीव मृषा मग धावै।
ग्यान जग्यौ जब चेतनकौ तब,
कर्म दसा पर रूप कहावै।।
कर्म विलेछि करै अनुभौ तहां,
मोह मिथ्यात प्रवेस न पावै।
मोह गयें उपजै सुख केवल,
सिद्ध भयौ जगमांहि न आवै।।५९।।

શબ્દાર્થ :–વિરોધ=દ્વેષ. મૃષા મગ=મિથ્યામાર્ગ. ધાવૈ=દોડે છે.

અર્થ :–જ્યાંસુધી આ જીવને મિથ્યાજ્ઞાનનો ઉદય રહે છે, ત્યાંસુધી તે રાગ-દ્વેષમાં વર્તે છે, પરંતુ જ્યારે તેને જ્ઞાનનો ઉદય થઈ જાય છે, ત્યારે તે કર્મપરિણતિને પોતાનાથી ભિન્ન ગણે છે અને જ્યારે કર્મપરિણતિ તથા આત્મપરિણતિનું પૃથક્કરણ કરીને આત્મ-અનુભવ કરે છે, ત્યારે મિથ્યામોહનીયને સ્થાન મળતું નથી અને મોહ પૂર્ણપણે નષ્ટ થતાં કેવળજ્ઞાન તથા અનંત સુખ પ્રગટ થાય છે, જેથી સિદ્ધપદની પ્રાપ્તિ થાય છે અને પછી જન્મ-મરણરૂપ સંસારમાં આવવું પડતું નથી. ૫૯.

પરમાત્મપદની પ્રાપ્તિનો માર્ગ (છપ્પા છંદ)

जीव करम संजोग, सहज मिथ्यातरूप धर।
राग दोष परनति प्रभाव, जानै न आप पर।।

रागद्वेषद्वयमुदयते तावदेतन्न यावद्
ज्ञानं ज्ञानं भवति न पुनर्बोध्यतां याति बोध्यम्।
ज्ञानं ज्ञानं भवतु तदिदं न्यक्कृताज्ञानभावं
भावाभावौ भवति तिरयन् येन पूर्णस्वभावः ।।२४।।
रागद्वेषाविह हि भवति ज्ञानमज्ञानभावात्
तौ वस्तुत्वप्रणिहितदृशा दृश्यमानौ न किञ्चित्।
सम्यग्दृष्टिः क्षपयतु ततस्तत्त्वदृष्ट्या स्फुटं तौ
ज्ञानज्योतिर्ज्वलति सहजं येन पूर्णाचलार्चिः ।।२५।।

तम मिथ्यात मिटि गयौ, हुवो समकित उदोत ससि।
राग दोष कछु वस्तु नांहि, छिन मांहि गये नसि॥
अनुभौ अभ्यास सुख रासि रमि,
भयौ निपुन तारन तरन।
पूरन प्रकास निहचल निरखि,
बानारसि वंदत चरन॥६०॥

શબ્દાર્થ :–ઉદોત=ઉદય. સસિ=શશિ(ચન્દ્રમા). નિપુન=પૂર્ણ જ્ઞાતા. તરનતારન=સંસાર-સાગરથી સ્વયં તરનાર અને બીજાઓને તારનાર.

અર્થ :–જીવાત્માનો અનાદિકાળથી કર્મોની સાથે સંબંધ છે, તેથી તે સહજ જ મિથ્યાભાવને પ્રાપ્ત થાય છે અને રાગ-દ્વેષ પરિણતિને કારણે સ્વ-પર સ્વરૂપને જાણતો નથી. પણ મિથ્યાત્વરૂપ અંધકારનો નાશ અને સમ્યક્ત્વશશિનો ઉદય થતાં રાગ-દ્વેષનું અસ્તિત્વ રહેતું નથી--ક્ષણવારમાં નાશ પામી જાય છે, જેથી આત્મ-અનુભવના અભ્યાસરૂપ સુખમાં લીન થઈને તારણતરણ પૂર્ણ પરમાત્મા થાય છે. એવા પૂર્ણ પરમાત્માના નિશ્ચયસ્વરૂપનું અવલોકન કરી પં. બનારસીદાસજી ચરણવંદના કરે છે. ૬૦.

રાગ-દ્વેષનું કારણ મિથ્યાત્વ છે. (સવૈયા એકત્રીસા)

कोउ सिष्य कहै स्वामी राग दोष परिनाम,
ताकौ मूल प्रेरक कहहु तुम कौन है।
पुग्गल करम जोग किंधौं इंद्रिनिकौ भोग,
किंधौं धन किंधौं परिजन किंधौं भौन है॥
गुरु कहै छहौं दर्व अपने अपने रूप,
सबनिकौ सदा असहाई परिनौन है।

रागद्वेषोत्पादकं तत्त्वदृष्ट्या नान्यद्द्रव्यं वीक्ष्यते किञ्चनापि।
सर्वद्रव्योत्पत्तिरन्तश्चकास्ति व्यक्तात्यन्तं स्वस्वभावेन यस्मात् ॥२६॥

कोऊ दरब काहूकौ न प्रेरक कदाचि तातै,
राग दोष मोह मृषा मदिरा अचौन है॥६१॥

શબ્દાર્થ :–મૂલ=અસલી. પ્રેરક=પ્રેરણા કરનાર. પરિજન=ઘરના માણસો. ભૌન(ભવન)= મકાન. પરિનૌન=પરિણમન. મદિરા=શરાબ. અચૌન(અચવન)=પીવું તે.

અર્થ :–શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે કે હે સ્વામી! રાગ-દ્વેષ પરિણામોનું મુખ્ય કારણ શું છે? પૌદ્‌ગલિક કર્મ છે? કે ઇન્દ્રિયોના ભોગ છે? કે ધન છે? કે ઘરના માણસો છે? કે ઘર છે? તે આપ કહો. ત્યાં શ્રીગુરુ સમાધાન કરે છે કે છયે દ્રવ્ય પોતપોતાના સ્વરૂપમાં સદા નિજાશ્રિત પરિણમન કરે છે, કોઈ દ્રવ્યની પરિણતિને કદી પણ પ્રેરક થતું નથી, માટે રાગ-દ્વેષનું મૂળ કારણ મિથ્યાત્વનું મદિરાપાન છે. ૬૧.

અજ્ઞાનીઓના વિચારમાં રાગ–દ્વેષનું કારણ

(દોહરા)

कोऊ मूरख यौं कहै राग दोष परिनाम।
पुग्गलकी जोरावरी, वरतै आतमराम॥६२॥

ज्यौं ज्यौं पुग्गल बल करै, धरिधरि कर्मज भेष।
रागदोषकौ परिनमन, त्यौं त्यौं होइ विशेष॥६३॥

શબ્દાર્થ :–પરિનામ=ભાવ. જોરાવરી=જબરદસ્તી. ભેષ(વેષ)=રૂપ. વિશેષ=વધારે.

અર્થ :–કોઈ કોઈ મૂર્ખ એમ કહે છે કે આત્મામાં રાગ-દ્વેષભાવ પુદ્‌ગલની જબરદસ્તીથી થાય છે. ૬૨. તેઓ કહે છે કે પુદ્‌ગલ કર્મરૂપ પરિણમનના ઉદયમાં જેમ જેમ જોર કરે છે, તેમ તેમ અતિશયપણે રાગ-દ્વેષ પરિણામ થાય છે. ૬૩.

यदिह भवति रागद्वेषदोषप्रसूतिः
कतरदपि परेषां दूषणं नास्ति तत्र।
स्वयमयमपराधी तत्र सर्पत्यबोधो
भवतु विदितमस्तं यात्वबोधोऽस्मि बोधः ॥२७॥

અજ્ઞાનીઓને સત્યમાર્ગનો ઉપદેશ (દોહરા)

इहिविध जो विपरीत पख, गहै सद्दगै कोइ।
सो नर राग विरोधसौं, कबहूं भिन्न न होइ॥६४॥
सुगुरु कहै जगमैं रहै, पुग्गल संग सदीव।
सहज सुद्ध परिनमनिकौ, औसर लहै न जीव॥६५॥
तातैं चिदभावनि विषै, समरथ चेतन राउ।
राग विरोध मिथ्यातमैं, समकितमैं सिव भाउ॥६६॥

શબ્દાર્થ :–વિપરીત પખ=ઉલટી હઠ. પરિણામ=ભાવ. ઔસર=તક. ચિદ્‌ભાવનિ વિષૈ=ચૈતન્યભાવોમાં. અશુદ્ધદશામાં રાગ-દ્વેષ જ્ઞાનાવરણીય આદિ અને શુદ્ધદશામાં પૂર્ણ જ્ઞાન, પૂર્ણ આનંદ આદિ. સમરથ (સમર્થ)=બળવાન. ચેતન રાઉ=ચૈતન્યરાજા. સિવ ભાઉ=મોક્ષના ભાવ-પૂર્ણ જ્ઞાન, પૂર્ણ દર્શન, પૂર્ણ આનંદ. સમ્યક્ત્વ, સિદ્ધત્વ આદિ

અર્થ :–શ્રીગુરુ કહે છે કે જે કોઈ આ રીતે ઉલટી હઠ પકડીને શ્રદ્ધાન કરે છે તેઓ કદી પણ રાગ-દ્વેષ-મોહથી છૂટી શકતા નથી. ૬૪. અને જો જગતમાં જીવનો પુદ્‌ગલ સાથે હમેશા જ સંબંધ રહે, તો તેને શુદ્ધ ભાવોની પ્રાપ્તિનો કોઈપણ અવસર નથી–અર્થાત્ તે શુદ્ધ થઈ જ નથી શકતો. ૬૫. તેથી ચૈતન્યભાવ ઉપજાવવામાં ચૈતન્યરાજા જ સમર્થ છે, મિથ્યાત્વની દશામાં રાગ-દ્વેષભાવ ઉપજે છે અને સમ્યક્ત્વદશામાં શિવભાવ અર્થાત્ જ્ઞાન, દર્શન, સુખ આદિ ઉપજે છે. ૬૬.

જ્ઞાનનું માહાત્મ્ય (દોહરા)

ज्यौं दीपक रजनी समै, चहुं दिसि करै उदोत।
प्रगटै घटपटरूपमैं, घटपटरूप न होत॥६७॥

रागजन्मनि निमित्ततां परद्रव्यमेव कलयन्ति ये तु ते।
उत्तरन्ति न हि मोहवाहिनीं शुद्धबोधविधुरान्धबुद्धयः ॥२८॥
पूर्णैकाच्युतशुद्धबोधमहिमा बोधो न बोध्यादयं
यायात्कामपि विक्रियां तत इतो दीपः प्रकाश्यादिव।
तद्वस्तुस्थितिबोधवन्ध्यधिषणा एते किमज्ञानिनो
रागद्वेषमयीभवन्ति सहजां मुञ्चन्त्युदासीनताम् ॥२९॥

त्यौं सुग्यान जानै सकल, ज्ञेय वस्तुकौ मर्म।
ज्ञेयाकृति परिनवै पै, तजै न आतम-धर्म॥६८॥

ग्यानधर्म अविचल सदा, गहै विकार न कोइ।
राग विरोध विमोहमय, कबहूं भूलि न होइ॥६९॥

ऐसी महिमा ग्यानकी, निहचै है घट मांहि।
मूरख मिथ्याद्रिष्टिसौं, सहज विलोकै नांहि॥७०॥

શબ્દાર્થ :—જેવી રીતે રાત્રે દીપક ચારે તરફ પ્રકાશ પહોંચાડે છે અને ઘટ, પટ પદાર્થોને પ્રકાશિ કરે છે, પણ ઘટ—પટરૂપ થઈ જતો નથી. ૬૭. તેવી જ રીતે જ્ઞાન સર્વ જ્ઞેય પદાર્થોને જાણે છે અને જ્ઞેયાકાર પરિણમન કરે છે તોપણ પોતાના નિજસ્વભાવને છોડતો નથી. ૬૮. જ્ઞાનનો જાણવાનો સ્વભાવ સદા અચળ રહે છે, તેમાં કદી કોઈપણ કોઈ પ્રકારનો વિકાર થતો નથી અને તે કદી ભૂલથી પણ રાગ-દ્વેષ-મોહરૂપ થતો નથી. ૬૯. નિશ્ચયનયથી આત્મામાં જ્ઞાનનો એવો મહિમા છે, પરંતુ અજ્ઞાની મિથ્યાદષ્ટિ આત્મસ્વરૂપ તરફ દેખતા પણ નથી. ૭૦.

અજ્ઞાની જીવ પરદ્રવ્યમાં જ લીન રહે છે (દોહરા)

पर सुभावमैं मगन ह्वै, ठानै राग विरोध।
धरै परिग्रह धारना, करै न आतम सोध॥७१॥

શબ્દાર્થ :—પર સુભાવ=આત્મસ્વભાવ વિનાના સર્વ અચેતન ભાવ. ઠાનૈ=કરે. રાગ વિરોધ=રાગ-દ્વેષ. સોધ=ખોજ.

અર્થ :—અજ્ઞાની જીવ પરદ્રવ્યોમાં મસ્ત રહે છે, રાગ-દ્વેષ કરે છે અને પરિગ્રહની ઈચ્છા કરે છે પરંતુ આત્મસ્વભાવની ખોજ કરતા નથી. ૭૧.

અજ્ઞાનીને કુમતિ અને જ્ઞાનીને સુમતિ ઉપજે છે. (ચોપાઈ)

मूरखकै घट दुरमति भासी।
पंडित हियें सुमति परगासी॥

दुरमति कुबिजा करम कमावै।
सुमति राधिका राम रमावै।।७२।।

कुबिजा कारी कूबरी, करै जगतमें खेद।
अलख अराधै राधिका, जानै निज पर भेद।।७३।।

અર્થ :—મૂર્ખના હૃદયમાં કુમતિ ઉત્પન્ન થાય છે અને જ્ઞાનીઓના હૃદયમાં સુમતિનો પ્રકાશ રહે છે, દુર્બુદ્ધિ કુબ્જા[1] સમાન છે, નવ કર્મોનો બંધ કરે છે અને સુબુદ્ધિ રાધિકા છે, આત્મરામમાં રમણ કરાવે છે. ૭૨. કુબુદ્ધિ કાળી કૂબડી કુબ્જા સમાન છે, આત્મરામમાં સંતાપ ઉપજાવે છે અને સુબુદ્ધિ રાધિકા સમાન છે, નિજ-આત્માની ઉપાસના કરાવે છે તથા સ્વ-પરનો ભેદ જાણે છે.

દુર્મતિ અને કુબ્જાની સમાનતા (સવૈયા એકત્રીસા)

कुटिल कूरूप अंग लगी है पराये संग,
अपुनो प्रवांन करि आपुही बिकाई है।
गहै गति अंधकीसी सकति कबंधकीसी,
बंधकौ बढ़ाउ करै धंधहीमैं धाई है।।
रांडकीसी रीत लियें मांडकीसी मतवारी,
सांड ज्यों सुछंद डोलै भांडकीसी जाई है।
घरको न जानै भेद करै पराधीन खेद,
यातैं दुरबुद्धि दासी कुबजा कहाई है।।७४।।

શબ્દાર્થ :—કુટિલ=કપટી. પરાયે=બીજાના. સંગ=સાથે કબંધ=એક રાક્ષસનું નામ. માંડ (મણ્ડ)=શરાબ. સુછંદ=સ્વતંત્ર. જાઈ=પેદા થઈ. યાતૈં=એથી.

અર્થ :—કુબુદ્ધિ માયાનો ઉદય રહેતાં થાય છે તેથી તે કુટિલા છે, અને કુબ્જા

૧. હિન્દુ ધર્મમાં દેવી—ભાગવત આદિ ગ્રંથોનું કથન છે કે કુબ્જા કંસની દાસી હતી. તેનું શરીર કુરૂપસ કાંતિહીન હતું. રાજા શ્રીકૃષ્ણચંન્દ્ર પોતાની સ્ત્રી રાધિકાથી અલગ થઈને તેનામાં ફસાઈ ગયા હતા, રાધિકાએ ઘણા પ્રયત્નો કરતાં તેઓ સન્માર્ગે આવ્યા. તેનું અહીં દૃષ્ટાંત માત્ર લીધું છે.

શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ, સોનગઢ - ૩૬૪૨૫૦

માયાચારિણી હતી, તેણે બીજાના પતિને વશ કરી રાખ્યો હતો. કુબુદ્ધિ જગતને અણગમતી લાગે છે તેથી કુરૂપા છે, કુબ્જા કાળી, કાંતિ-હીન જ હતી તેથી કુરૂપા હતી. કુબુદ્ધિ પરદ્રવ્યોને અપનાવે છે, કુબ્જા બીજાના પતિ સાથે સંબંધ રાખતી હતી તેથી બન્ને વ્યભિચારિણી થઈ. કુબુદ્ધિ પોતાની અશુદ્ધતાથી વિષયોને આધીન થાય છે તેથી વેચાઈ[1] ગયેલા જેવી છે કુબ્જા પરવશ પડી હતી તેથી બીજાના હાથે વેચાઈ જ ગઈ હતી. દુર્બુદ્ધિને અથવા કુબ્જાને પોતાનું ભલુ-બુરું દેખાતું નથી તેથી બન્નેની દશા આંધળા જેવી થઈ. કુબુદ્ધિ પરપદાર્થોમાં અહંબુદ્ધિ કરવામાં સમર્થ છે, કુબ્જા પણ કૃષ્ણને કબજામાં રાખવા માટે સમર્થ હતી તેથી બન્ને કબંધ[2] સમાન બળવાન છે. બન્ને કર્મોનો બંધ વધારે છે. બન્નેની પ્રવૃત્તિ ઉપદ્રવ તરફ રહે છે. કુબુદ્ધિ પોતાના પતિ આત્મા તરફ નથી જોતી, કુબ્જા પણ પોતાના પતિ તરફ જોતી ન હતી, તેથી બન્નેની રાંડ જેવી રીત છે. બન્નેય શરાબી સમાન પાગલ થઈ રહી છે. દુર્બુદ્ધિમાં કોઈ ધાર્મિક નિયમ આદિનું બંધન નથી, કુબ્જા પણ પોતાના પતિ આદિની આજ્ઞામાં રહેતી નહોતી, તેથી બન્ને સાંઢ સમાન સ્વતંત્ર છે, બન્ને ભાંડની સંતતિ સમાન નિર્લજ્જ છે. દુર્બુદ્ધિ પોતાના આત્મક્ષેત્રરૂપ ઘરનો મર્મ જાણતી નથી, કુબ્જા પણ દુરાચારમાં રત રહેતી હતી. ઘરની દશા જોતી ન હતી. દુર્બુદ્ધિ કર્મને આધીન છે. કુબ્જા પરપતિને આધીન, તેથી બન્ને પરાધીનતાના ક્લેશમાં છે. આ રીતે દુર્બુદ્ધિને કુબ્જા [3]દાસીની ઉપમા આપી છે. ૭૪

સહજ ચિદાનંદ.

૧. વ્યભિચારિણી સ્ત્રીઓ પોતાના મોઢે પોતાના શરીરનું મૂલ્ય કરે છે—અર્થાત્ પોતાનું અમૂલ્ય શીલ વેચી દે છે, આ વાત ધ્યાનમાં રાખીને કવિએ કહ્યું છે કે ‘અપુનો પ્રવાંન કરિ આપુહી બિકાઈ હૈ’.

૨. આ પણ હિન્દુ—ધર્મશાસ્ત્રોનું દૃષ્ટાંત માત્ર લીધું છે કે કબંધ પૂર્વજન્મમાં ગંધર્વ હતો, તેણે દુર્વાસા ઋષિને ગીત સંભળાવ્યું, પણ તેઓ કાંઈ પ્રસન્ન ન થયા, ત્યારે તેણે મુનિની મશ્કરી કરી, તેથી દુર્વાસાએ ક્રોધે ભરાઈને શાપ આપ્યો કે તું રાક્ષસ થઈ જા. બસ પછી શું થાય? તે રાક્ષસ થઈ ગયો. તેને એક એક યોજનના હાથ હતા અને તે ખૂબ જ બળવાન હતો. તે પોતાના હાથથી એક યોજન દૂરના જીવોને પણ ખાઈ જતો હતો અને ખૂબ ઉપદ્રવ કરતો હતો, તેથી ઇન્દ્રે તેને વજ્ર માર્યું તેથી તેનું માથું તેના જ પેટમાં ઘૂસી ગયું, પણ તે શાપને કારણે મર્યો નહિ ત્યારથી તેનું નામ કબંધ પડ્યું. એક દિવસ વનમાં ફરતાં રામ-લક્ષ્મણ બન્ને ભાઈ એના સપાટામાં આવી ગયા અને તેમને પણ ખાવાની ઇચ્છા કરી ત્યારે રામચંદ્રજીએ તેના હાથ કાપી નાખ્યા અને તેને સ્વર્ગમાં પહોંચાડી દીધો.

૩. દાસ્તા=વિવાહ-વિધિ વિના જ ધર્મવિરુદ્ધ રાખેલી સ્ત્રી.

Shri Digambar Jain Swadhyay Mandir Trust, Songadh - 364250

સુબુદ્ધિ સાથે રાધિકાની તુલના (સવૈયા એકત્રીસા)

रूपकी रसीली भ्रम कुलफकी कीली सील,
सुधाके समुद्र झीली सीली सुखदाई है।
प्राची ग्यानभानकी, अजाची है निदानकी,
सुराची निरवाची ठौर साची ठकुराई है।।
धामकी खबरदारि रामकी रमनहारि,
राधा रस-पंथनिकै ग्रंथनिमैं गाई है।
संतनकी मानी निरबानी नूरकी निसानी,
यातैं सदबुद्धि रानी राधिका कहाई है।।७५।।

શબ્દાર્થ :—કુલફ=તાળું. કીલી=ચાવી. ઝીલી=સ્નાન કરેલી. સીલી=ભીંજાયેલી. પ્રાચી=પૂર્વદિશા. અજાચી=ન માગનારી. નિદાન=આગમી વિષયોની અભિલાષા. નિરવાચી (નિરવાચ્ય)=વચન અગોચર. ઠકુરી=સ્વામીપણું. ધામ=ઘર. રમનહારિ=મોજ કરનારી. રસ-પંથનિકે ગ્રંથનિમૈં=રસ-માર્ગના શાસ્ત્રોમાં, નિરબાની=ગંભીર. નૂરકી નિસાની=સૌંદર્ય ચિહ્ન

અર્થ :—સુબુદ્ધિ આત્મસ્વરૂપમાં સરસ છે, રાધિકા પણ રૂપવતી છે. સુબુદ્ધિ અજ્ઞાનનું તાળું ખોલવાની ચાવી છે, રાધિકા પણ પોતાના પતિને શુભ સંમતિ આપે છે. સુબુદ્ધિ અને રાધિકા બન્ને શીલરૂપી સુધાના સમુદ્રમાં સ્નાન કરેલી છે, બન્ને શાંતસ્વભાવવાળી સુખ આપનારી છે. જ્ઞાનરૂપી સૂર્યનો ઉદય કરવામાં બન્ને પૂર્વ દિશા સમાન છે. સુબુદ્ધિ આગામી વિષયભોગોની વાંછા રહિત છે. રાધિકા પણ આગામી ભોગોની યાચના કરતી નથી. સુબુદ્ધિ આત્મસ્વરૂપમાં સારી રીતે રાચે છે, રાધિકા પણ પતિ-પ્રેમમાં લાગે છે. સુબુદ્ધિ અને રાધિકા રાણી બન્નેના સ્થાનનો મહિમા વચન-અગોચર અર્થાત્ મહાન છે, સુબુદ્ધિનું આત્મા ઉપર સાચું સ્વામિત્વ છે, રાધિકાની પણ પોતાના ઘર ઉપર માલિકી છે. સુબુદ્ધિ પોતાના ઘર અર્થાત્ આત્માની સાવધાની રાખે છે રાધિકા પણ ઘરની દેખરેખ રાખે છે. સુબુદ્ધિ પોતાના આત્મરામમાં રમણ કરે છે, રાધિકા પોતાના પતિ કૃષ્ણની સાથે રમણ કરે છે, સુબુદ્ધિનો મહિમા અધ્યાત્મરસના ગ્રંથોમાં વખાણવામાં આવ્યો છે અને રાધિકાનો મહિમા શ્રૃંગારરસ આદિ ગ્રન્થોમાં કહેવામાં આવ્યો છે. સુબુદ્ધિ સાધુજનો દ્વારા આદરણીય છે, રાધિકા જ્ઞાનીઓ દ્વારા

માન્ય છે. સુબુદ્ધિ અને રાધિકા બન્ને ક્ષોભરહિત અર્થાત્ ગંભીર છે. સુબુદ્ધિ શોભાસંપન્ન છે. રાધિકા પણ કાન્તિવાન છે. આ રીતે સુબુદ્ધિને રાધિકાની ઉપમા આપવામાં આવી છે. ૭૫.

કુમતિ અને સુમતિનું કાર્ય

(દોહરા)

वह कुबिजा वह राधिका, दोऊ गति मतिवानि।
वह अधिकारनि करमकी, यह विवेककी खानि।।७६।।

અર્થ :–દુર્બુદ્ધિ કુબ્જા છે, સુબુદ્ધિ રાધિકા છે, કુબુદ્ધિ સંસારમાં ભ્રમણ કરાવનારી છે અને સુબુદ્ધિ વિવેકવાળી છે. દુર્બુદ્ધિ કર્મબંધને યોગ્ય છે અને સુબુદ્ધિ સ્વ-પર વિવેકની ખાણ છે. ૭૬.

દ્રવ્યકર્મ, ભાવકર્મ અને વિવેકનો નિર્ણય

(દોહરા)

दरबकरम पुग्गल दसा, भावकरम मति वक्र।
जो सुग्यानकौ परिनमन, सो विवेक गुरु चक्र।।७७।।

શબ્દાર્થ :–દરબકર્મ(દ્રવ્યકર્મ)=જ્ઞાનાવરણીય આદિ. ભાવકર્મ=રાગ-દ્વેષ આદિ. મતિ વક્ર=આત્માનો વિભાવ. ગુરુ ચક્ર=મોટો સમૂહ.

અર્થ :–જ્ઞાનાવરણીય આદિ દ્રવ્યકર્મ પુદ્‌ગલની પર્યાયો છે, રાગ-દ્વેષ આદિ ભાવકર્મ આત્માના વિભાવ છે અને સ્વ-પર વિવેકની પરિણતિ જ્ઞાનનો મોટો સમૂહ છે. ૭૭.

કર્મના ઉદય ઉપર ચોપાટનું દ્દષ્ટાંત

(કવિત્ત)

जैसैं नर खिलार चौपरिकौ,
लाभ विचारि करै चितचाउ।
धरै संवारि सारि बुधिबलसौं,
पासा जो कुछ परै सु दाउ।।

तैसें जगत जीव स्वारथकौ,
करि उद्दिम चिंतवै उपाउ।
लिख्यौ ललाट होई सोई फल,
करम चक्रकौ यही सुभाउ॥७८॥

શબ્દાર્થ :–ચિતચાઉ=ઉત્સાહ. સારિ=સોગઠી. ઉપાઉ(ઉપાય)=પ્રયત્ન. લિખ્યૌ લલાટ=કપાળે લખ્યું હોય તે–પ્રારબ્ધ.

અર્થ :–જેવી રીતે ચોપાટ રમનારો મનમાં જીતવાનો ઉત્સાહ રાખીને પોતાના બુદ્ધિના બળે સંભાળપૂર્વક બરાબર રીતે સોગઠી ગોઠવે છે, પણ દાવ તો પાસાને આધીન છે. તેવી જ રીતે જગતના જીવ પોતાના પ્રયોજનની સિદ્ધિ માટે પ્રયત્ન વિચારે છે પણ જેવો કર્મનો ઉદય હોય તેવું જ થાય છે. કર્મપરિણતિની એવી જ રીત છે. ઉદયાવળીમાં આવેલું કર્મ ફળ આપ્યા વિના અટકતું નથી. ૭૮.

વિવેક–ચક્રના સ્વભાવ ઉપર શેતરંજનું દૃષ્ટાંત (કવિત્ત)

जैसे नर खिलार सतरंजकौ,
समुझै सब सतरंजकी घात।
चलै चाल निरखै दोऊ दल,
मौंहरा गिनै विचारै मात॥
तैसें साधु निपुन सिवपथमैं,
लच्छन लखै तजै उतपात।
साधै गुन चिंतवै अभयपद,
यह सुविवेक चक्रकी बात॥७९॥

શબ્દાર્થ :–ઘાત=દાવ-પેચ. નિરખૈ=જુએ. મૌંહરા=હાથી, ઘોડા વગેરે. માત=ટાલ બંધ કરવી–હરાવવું.

અર્થ :–જેવી રીતે શેતરંજનો ખેલાડી શેતરંજના સર્વ દાવ-પેચ સમજે છે અને બન્ને દળ ઉપર નજર રાખીને ચાલે છે, અથવા હાથી, ઘોડા, વજીર, પ્યાદા આદિની

ચાલ ધ્યાનમાં રાખતો થકો જીતવાનો વિચાર કરે છે, તેવી જ રીતે મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવીણ જ્ઞાની પુરુષ સ્વરૂપની ઓળખાણ કરે છે અને બાધક કારણોથી બચે છે. તે આત્મગુણોને નિર્મળ કરે છે અને જીત અર્થાત્ નિર્ભયપદનું ચિંતવન કરે છે. આ જ્ઞાનપરિણતિના હાલ છે. ૭૯

કુમતિ કુબ્જા અને સુમતિ રાધિકાના કાર્ય
(દોહરા)

सतरंज खेलै राधिका, कुबिजा खेलै सारि।
याकै निसिदिन जीतवौ, वाकै निसिदिन हारि॥८०॥

जाकै उर कुबिजा बसै, सोई अलख अजान।
जाकै हिरदै राधिका, सौ बुध सम्यकवान॥८१॥

શબ્દાર્થ :—નિસિદિન=સદા. સારિ=ચોપાટ. અલખ=જે દેખાય નહિ તે—આત્મા.

અર્થ :—રાધિકા અર્થાત્ સુબુદ્ધિ શેતરંજ ખેલે છે તેથી તેની સદા જીત રહે છે અને કુબ્જા અર્થાત્ દુર્બુદ્ધિ ચોપાટ રમે છે તેથી તેની હંમેશા હાર રહે છે. ૮૦. જેના હૃદયમાં કુબ્જા અર્થાત્ કુબુદ્ધિનો વાસ છે, તે જીવ અજ્ઞાની છે, અને જેના હૃદયમાં રાધિકા અર્થાત્ સુબુદ્ધિ છે, તે જ્ઞાની સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે. ૮૧

ભાવાર્થ :—અજ્ઞાની જીવ કર્મચક્ર ઉપર ચાલે છે; તેથી હારે છે—અર્થાત્ સંસારમાં ભટકે છે અને પંડિતો વિવેકપૂર્વક ચાલે છે તેથી વિજય પામે છે અર્થાત્ મુક્ત થાય છે.

જ્યાં શુદ્ધ જ્ઞાન છે ત્યાં ચારિત્ર છે.
(સવૈયા એકત્રીસા)

जहां सुद्ध ग्यानकी कला उदोत दीसै तहां,
सुद्धता प्रवांन सुद्ध चारितकौ अंस है।

रागद्वेषविभावमुक्तमहसो नित्यं स्वभावस्पृशः
पूर्वागामिसमस्तकर्मविकला भिन्नास्तदात्वोदयात् ।
दूरारूढचरित्रवैभवबलाच्चञ्चच्चिदर्चिर्मयीं
विन्दन्ति स्वरसाभिषिक्तभुवनां ज्ञानस्य सञ्चेतनाम् ॥३०॥

ता कारन ग्यानी सब जानै ज्ञेय वस्तु मर्म,
वैराग विलास धर्म वाकौ सरवंस है।।
राग दोष मोहकी दसासौं भिन्न रहै यातैं,
सर्वथा त्रिकाल कर्म जालकौं विधुंस है।
निरुपाधि आतम समाधिमैं विराजै तातैं,
कहिए प्रगट पूरन परम हंस है।।८२।।

શબ્દાર્થ :–સરવંસ(સર્વસ્વ)=પૂર્ણ સંપત્તિ. જાનૈ જ્ઞેય વસ્તુ મર્મ=ત્યાગવા યોગ્ય અને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય પદાર્થોને જાણે છે.

અર્થ :–જ્યાં શુદ્ધ જ્ઞાનની કળાનો પ્રકાશ દેખાય છે ત્યાં તે પ્રમાણે ચારિત્રનો અંશ રહે છે તેથી જ્ઞાની જીવ સર્વ હેય–ઉપાદેયને સમજે છે, તેમનું સર્વસ્વ વૈરાગ્યભાવ જ રહે છે, તેઓ રાગ-દ્વેષ-મોહથી ભિન્ન રહે છે, તેથી તેમના પહેલાના બાંધેલા કર્મ ખરે છે અને વર્તમાન તથા ભવિષ્યમાં કર્મબંધ થતો નથી. તેઓ શુદ્ધ આત્માની ભાવનામાં સ્થિર થાય છે, તેથી સાક્ષાત્ પૂર્ણ પરમાત્મા જ છે. ૮૨.

वળી–

(દોહરા)

ग्यायक भाव जहां तहां, सुद्ध चरनकी चाल।
तातैं ग्यान विराग मिलि, सिव साधै समकाल।।८३।।

શબ્દાર્થ :–જ્ઞાયકભાવ=આત્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન. ચરન=ચારિત્ર. સમકાલ=એક જ સમયમાં

અર્થ :–જ્યાં જ્ઞાનભાવ છે ત્યાં શુદ્ધ ચારિત્ર રહે છે, તેથી જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એકસાથે મળીને મોક્ષ સાધે છે. ૮૩.

ज्ञानस्य सञ्चेतनयैव नित्यं प्रकाशते ज्ञानमतीव शुद्धम् ।
अज्ञानसञ्चेतनया तु धावन् बोधस्य शुद्धिं निरुणद्धि बन्धः ॥३१॥

જ્ઞાન અને ચારિત્ર ઉપર પાંગળા અને આંધળાનું દ્રષ્ટાંત

(દોહરા)

जथा अंधके कंधपर, चढै पंगु नर कोइ।
वाके दृग वाके चरन, होंहि पथिक मिलि दोइ।।८४।।

जहां ग्यान किरिया मिलै, जहां मोख-मग सोइ।
वह जानै पदकौ मरम, वह पदमैं थिर होइ।।८५।।

શબ્દાર્થ :–પંગુ=લંગડો. વાકે=તેના. દ્રગ=આંખ. ચરન=પગ. પથિક=રસ્તે ચાલનાર. ક્રિયા=ચારિત્ર. પદકૌ મરમ=આત્માનું સ્વરૂપ. પદમૈં થિર હોઈ=આત્મામાં સ્થિર થાય.

અર્થ :–જેવી રીતે કોઈ લંગડો મનુષ્ય આંધળાના ખભા ઉપર બેસે તો લંગડાની આંખો અને આંધળાના પગના સહકારથી બન્નેનું ગમન થાય છે. ૮૪. તેવી જ રીતે જ્યાં જ્ઞાન અને ચારિત્રની એકતા છે ત્યાં મોક્ષમાર્ગ છે; જ્ઞાન આત્માનું સ્વરૂપ જાણે છે અને ચારિત્ર આત્મામાં સ્થિર થાય છે. ૮૫.

જ્ઞાન અને ક્રિયાની પરિણતિ

(દોહરા)

ग्यान जीवकी सजगता[१], करम जीवकी भूल।
ग्यान मोख अंकूर है, करम जगतकौ मूल।।८६।।

ग्यान चेतनाके जगे, प्रगटै केवलराम।
कर्म चेतनामैं बसै, कर्मबंध परिनाम।।८७।।

શબ્દાર્થ :–સજગતા=સાવધાની. અંકુર=છોડ. કેવલરામ=આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ. કર્મચેતના=જ્ઞાનરહિતભાવ. પરિનામ=ભાવ.

અર્થ :–જ્ઞાન જીવની સાવધાનતા છે અને શુભાશુભ પરિણતિ તેને ભૂલાવે છે, જ્ઞાન મોક્ષનો ઉત્પાદક છે અને કર્મ જન્મ-મરણરૂપ સંસારનું કારણ છે. ૮૬. જ્ઞાનચેતનાનો ઉદય થવાથી શુદ્ધ પરમાત્મા પ્રગટ થાય છે અને શુભાશુભ પરિણતિથી બંધ યોગ્ય ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. ૮૭.

---

૧. ‘સહજગતિ’ એવો પણ પાઠ છે.

કર્મ અને જ્ઞાનનો ભિન્ન ભિન્ન પ્રભાવ (ચોપાઈ)

जबलग ग्यान चेतना न्यारी[१]।
तबलग जीव विकल संसारी॥
जब घट ग्यान चेतना जागी।
तब समकिती सहज वैरागी॥८८॥
सिद्ध समान रूप निज जानै।
पर संजोग भाव परमानै॥
सुद्धातम अनुभौ अभ्यासै।
त्रिविधि कर्मकी ममता नासै॥८९॥

અર્થ :—જ્યાંસુધી જ્ઞાનચેતના પોતાથી ભિન્ન છે અર્થાત્ જ્ઞાનચેતનાનો ઉદય થયો નથી ત્યાં સુધી જીવ દુઃખી અને સંસારી રહે છે અને જ્યારે હૃદયમાં જ્ઞાનચેતના જાગે છે ત્યારે તે પોતાની મેળે જ જ્ઞાની વૈરાગી થાય છે. ૮૮. તે પોતાનું સ્વરૂપ સિદ્ધ સમાન શુદ્ધ જાણે છે અને પરના નિમિત્તે ઉત્પન્ન થયેલા ભાવોને પર-સ્વરૂપ માને છે. તે શુદ્ધ આત્માના અનુભવનો અભ્યાસ કરે છે અને ભાવકર્મ, દ્રવ્યકર્મ તથા નોકર્મને પોતાના માનતો નથી. ૮૯.

જ્ઞાનીની આલોચના (દોહરા)

[૨]ग्यानवंत अपनी कथा, कहै आपसौं आप।
मैं मिथ्यात दसाविषै कीने बहुविधि पाप॥९०॥

અર્થ :—જ્ઞાની જીવ પોતાની કથા પોતાને કહે છે, કે મેં મિથ્યાત્વની દશામાં અનેક પ્રકારના પાપ કર્યા. ૯૦.

---

૧. 'જારી' એવો પણ પાઠ છે.

कृतकारितानुमननैस्त्रिकालविषयं मनोवचनकायैः ।
परिहृत्य कर्म सर्वं परमं नैष्कर्म्यमवलम्बे ॥३२॥

२. यदहमकार्षं यदचीकरं यत्कुर्वन्तमप्यन्यं समन्वज्ञासिषं मनसा च वाचा च कायेन च तन्मिथ्या मे दुष्कृतमिति ।

વળી– (સવૈયા એકત્રીસા)

हिरदै हमारे महा मोहकी विकलताई,
तातैं हम करुना न कीनी जीवघातकी।
आप पाप कीनैं औरनिकौं उपदेस दीनैं,
हुती अनुमोदना हमारे याही बातकी।।
मन वच कायामैं महन ह्वै कमाये कर्म,
धाये भ्रमजालमैं कहाये हम पातकी।
ग्यानके उदय भए हमारी दसा ऐसी भई,
जैसैं भानु भासत अवस्था होत प्रातकी।।९१।।

અર્થ :—અમારા હૃદયમાં મહામોહ-જનિત ભ્રમ હતો, તેથી અમે જીવો પર દયા ન કરી. અમે પોતે પાપ કર્યા, બીજાઓને પાપનો ઉપદેશ આપ્યો અને કોઈને પાપ કરતા જોયા તો તેનું સમર્થન કર્યું. મન, વચન, કાયાની પ્રવૃત્તિના નિજત્વમાં મગ્ન થઈને કર્મબંધ કર્યા અને ભ્રમજાળમાં ભટકીને અમે પાપી કહેવાયા. પરંતુ જ્ઞાનનો ઉદય થવાથી અમારી એવી અવસ્થા થઈ ગઈ, જેવી સૂર્યનો ઉદય થવાથી પ્રભાતની થાય છે—અર્થાત્ પ્રકાશ ફેલાઈ જાય અને અંધકાર નષ્ટ થઈ જાય છે. ૯૧.

જ્ઞાનનો ઉદય થતાં અજ્ઞાનદશા દૂર થઈ જાય છે. (સવૈયા એકત્રીસા)

ग्यानभान भासत प्रवान ग्यानवान कहै,
करुना-निधान अमलान मेरौ रूप है।
कालसौं अतीत कर्मजालसौं अजीत जोग-
जालसौं अभीत जाकी महिमा अनूप है।।
मोहकौ विलास यह जगतकौ वास मैं तौ,
जगतसौं सुन्न पाप पुन्न अंध कूप है।

मोहाद्यदहमकार्षं समस्तमपि कर्म तत्प्रतिक्रम्य।
आत्मनि चैतन्यात्मनि निष्कर्मणि नित्यमात्मना वर्ते ।।३३।।

पाप किनि कियौ कौन करै करिहै सु कौन,
क्रियाकौ विचार सुपिनेकी दौर धूप है।।९२।।

શબ્દાર્થ :—અભીત=નિર્ભય કિનિ=કોણે? સુપિને=સ્વપ્ન.

અર્થ :—જ્ઞાનસૂર્યનો ઉદય થતાં જ જ્ઞાની એમ વિચારે છે કે મારું સ્વરૂપ કરુણામય અને નિર્મળ છે, તેનામાં મૃત્યુની પહોંચ નથી, તે કર્મ-પરિણતિને જીતી લે છે, તે યોગ-સમૂહથી [1]નિર્ભય છે, તેનો મહિમા અપરંપાર છે, આ જગતની જંજાળ મોહજનિત છે, હું તો સંસાર અર્થાત્ જન્મ-મરણથી રહિત છું અને શુભાશુભ પ્રવૃત્તિ અંધ-કૂપ સમાન છે. કોણે પાપ કર્યાં? પાપ કોણ કરે છે? પાપ કોણ કરશે? આ જાતની ક્રિયાનો વિચાર જ્ઞાનીને સ્વપ્નની જેમ મિથ્યા દેખાય છે.

કર્મ-પ્રપંચ મિથ્યા છે. (દોહરા)

मैं कीनौं मैं यौं करौं, अब यह मेरौ काम।
मन वच कायामैं बसै, ए मिथ्या परिनाम।।९३।।

मनवचकाया करमफल, करम-दसा जड़ अंग।
दरबित पुग्गल पिंडमय, भावित भरम तरंग।।९४।।

तातैं आतम धरमसौं, करम सुभाउ अपूठ।
कौन करावै कौ करै, कोसल है सब झूठ।।९५।।

શબ્દાર્થ :—અપૂઠ=અજાણ. કૌસલ(કૌશલ)=ચતુરાઈ

અર્થ :—મેં આમ કર્યું, હવે આમ કરીશ, આ મારું કાર્ય છે, આ સર્વ મિથ્યાભાવ મન-વચન-કાયામાં નિવાસ કરે છે. ૯૩. મન-વચન-કાયા કર્મ-પરિણતિ જડ છે, દ્રવ્યકર્મ પુદ્‌ગલના પિંડ છે અને ભાવકર્મ અજ્ઞાનની લહેર છે. ૯૪. આત્માથી કર્મસ્વભાવ વિપરીત છે, તેથી કર્મ કોણ કરાવે ? કોણ કરે ? આ બધી ચતુરાઈ મિથ્યા છે. ૯૫.

---

૧. એ જાણે છે કે મન, વચન, કાયાના યોગ પુદ્‌ગલના છે, મારા સ્વરૂપને બગાડી શકતા નથી.

न करोमि न कारयामि न कुर्बन्तमप्यन्य समनुजानामि मनसा च वाचा च कायेन चेति।

મોક્ષમાર્ગમાં ક્રિયાનો નિષેધ
(દોહરા)

करनी हित हरनी सदा, मुकति वितरनी नांहि।
गनी बंध-पद्धति विषै, सनी महादुखमांहि॥९६॥

અર્થ :–ક્રિયા આત્માનું અહિત કરનાર છે, મોક્ષ આપનાર નથી, તેથી ક્રિયાની ગણતરી બંધ-પદ્ધતિમાં કરવામાં આવી છે, એ મહા દુઃખથી લિપ્ત છે. ૯૬

ક્રિયાની નિંદા
(સવૈયા એકત્રીસા)

करनीकी धरनीमैं महा मोह राजा बसै,
करनी अग्यान भाव राकिसकी पुरी है।
करनी करम काया पुग्गलकी प्रतिछाया,
करनी प्रगट माया मिसरीकी छुरी है॥
करनीके जालमैं उरझि रह्यौ चिदानंद,
करनीकी वोट ग्यानभान दुति दुरी है।
आचारज कहै करनीसौं विवहारी जीव,
करनी सदैव निहचै सुरूप बुरी है॥९७॥

---

૧. આ પ્રકારના ઉપર ત્રણ ઠેકાણે સંસ્કૃત ગદ્ય આપવામાં આવ્યા છે. આ ગદ્ય બન્ને મુદ્રિત પ્રતિઓમાં નથી, પણ ઈડરની પ્રતિમાંથી ઉપલબ્ધ થયેલ છે. આ ગદ્યોના અર્થ સાથે કવિતાના અર્થનો બરાબર મેળ થતો નથી. ઈડરીન પ્રતિમાં ક્યાંકથી ઉદ્ધૃત કરવામાં આવેલ છે એમ લાગે છે.

मोहविलासविजृम्भितमिदमुदयत्कर्म सकलमालोच्य।
आत्मनि चैतन्यात्मनि निष्कर्मणि नित्यमात्मना वर्ते॥३४॥

न करिष्यामि न कारयिष्यामि न कुर्वन्तमप्यन्यं समनुज्ञास्यामि मनसा च वाचा च कायेन चेति।

શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ, સોનગઢ - ૩૬૪૨૫૦

શબ્દાર્થ :–રાકિસ=રાક્ષસ. વોટ(ઓટ)=આડે. દુરી હૈ=છુપાયેલી છે.

અર્થ :–ક્રિયાની ભૂમિ ઉપર મોહ મહારાજાનો નિવાસ છે, ક્રિયા અજ્ઞાનભાવરૂપ રાક્ષસનું નગર છે, ક્રિયા કર્મ અને શરીર આદિ પુદ્‌ગલોની મૂર્તિ છે, ક્રિયા સાક્ષાત્ માયારૂપ સાકર લપેટેલી છરી છે, ક્રિયાની જંજાળમાં આત્મા ફસાઈ ગયો છે, ક્રિયાની આડ જ્ઞાન-સૂર્યના પ્રકાશને છુપાવી દે છે. શ્રીગુરુ કહેછે કે ક્રિયાથી જીવ કર્મનો કર્તા થાય છે, નિશ્ચય સ્વરૂપથી જુઓ તો ક્રિયા સદૈવ દુઃખદાયક છે. ૯૭

જ્ઞાનીઓનો વિચાર

(ચોપાઈ)

मृषा मोहकी परनति फैली।
तातैं करम चेतना मैली।।
ग्यान होत हम समझी एती।
जीव सदीव भिन्न परसेती।।९८।।

(દોહરા)

जीव अनादि सरूप मम, करम रहित निरुपाधि।
अविनासी असरन सदा, सुखमय सिद्ध समाधि।।९९।।

અર્થ :–પહેલાં જૂઠા મોહનો ઉદય ફેલાઈ રહ્યો હતો, તેનાથી મારી ચેતના કર્મસહિત હોવાથી મલીન થઈ રહી હતી, હવે જ્ઞાનનો ઉદય થવાથી અમે સમજી ગયા કે આત્મા સદા પરપરિણતિથી ભિન્ન છે. ૯૮. અમારું સ્વરૂપ ચૈતન્ય છે, અનાદિ છે, કર્મરહિત છે, શુદ્ધ છે, અવિનાશી છે, સ્વાધીન છે, નિર્વિકલ્પ અને સિદ્ધ સમાન સુખમય છે. ૯૯.

प्रत्याख्याय भविष्यत्कर्म समस्तं निरस्तसम्मोहः।
आत्मनि चैतन्यात्मनि निष्कर्मणि नित्यमात्मना वर्ते ।।३५।।

समस्तमित्येवमपास्य कर्म त्रैकालिकं शुद्धनयावलम्बी।
विलीनमोहो रहितं विकारैश्चिन्मात्रमात्मानमथावलम्बे ।।३६।।

Shri Digambar Jain Swadhyay Mandir Trust, Songadh - 364250

વળી–(ચોપાઈ)

मैं त्रिकाल करनीसौं न्यारा।
चिदविलास पद जग उजयारा॥
राग विरोध मोह मम नांही।
मेरौ अवलंबन मुझमांही॥१००॥

અર્થ :–હું સદૈવ કર્મથી ભિન્ન છું, મારો ચૈતન્ય પદાર્થ જગતનો પ્રકાશક[1] છે, રાગ-દ્વેષ-મોહ મારા નથી, મારું સ્વરૂપ મારામાં જ છે. ૧૦૦

(સવૈયા તેવીસા)

सम्यक्‌वंत कहै अपने गुन
मैं नित राग विरोधसौं रीतौ।
मैं करतूति करूँ निरवंछक,
मोहि विषै रस लागत तीतौ॥
सुद्ध सुचेतनकौ अनुभौ करि,
मैं जग मोह महा भट जीतौ।
मोख समीप भयौ अब मोकहुं,
काल अनंत इही विधि बीतौ॥१०१॥

શબ્દાર્થ :–રીતો=રહિત. મોહિ=મને. તીતૌ(तिक्त)=તીખો.

અર્થ :–સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ પોતાનું સ્વરૂપ વિચારે છે કે હું સદા રાગ-દ્વેષ-મોહથી રહિત છું, હું લૌકિક ક્રિયાઓ ઈચ્છા વિના કરું છું, મને વિષય-રસ તીખો લાગે છે, મેં જગતમાં શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ કરીને મોહરૂપી મહાયોદ્ધાને જીત્યો છે, મોક્ષ તદ્દન મારી સમીપ થયો છે, હવે મારો અનંતકાળ આ જ રીતે પસાર થાવ. ૧૦૧.

૧. જો જ્ઞાન ઢંકાઈ જાય તો સમસ્ત સંસાર અંધકારમય જ છે.

विगलन्तु कर्मविषतरुफलानि मम भुक्तिमन्तरेणैव।
सञ्चेतयेऽहमचलं चैतन्यात्मानमात्मानम् ॥३७॥

(દોહરા) (સવૈયા એકત્રીસા)

कहै विच्छन मैं रह्यो, सदा ग्यान रस राचि।
सुद्धातम अनुभूतिसौं, खलित न होहुं कदाचि॥१०२॥

पुव्वकरम विषतरु भए, उदै भोग फलफूल।
मैं इनको नहि भोगता, सहज होहु निरमूल॥१०३॥

શબ્દાર્થ :–વિચચ્છન=જ્ઞાની પુરુષ. રાચિ=રમણ. ખલિત=ભ્રષ્ટ.

અર્થ :–જ્ઞાની જીવ વિચારે છે કે હું હમેશાં જ્ઞાનરસમાં રમણ કરું છું અને શુદ્ધ આત્મ-અનુભવથી કદી પણ છૂટતો નથી. ૧૦૨. પૂર્વકૃત કર્મ વિષવૃક્ષ સમાન છે, તેમનો ઉદય ફળ-ફૂલ સમાન છે, હું એમને ભોગવતો નથી તેથી પોતાની મેળે જ નષ્ટ થઈ જશે. ૧૦૩.

વૈરાગ્યનો મહિમા (દોહરા)

जो पूरवकृत करम-फल, रुचिसौं भुंजै नांहि।
मगन रहै आठौं पहर, सुद्धातम पद मांहि॥१०४॥

सो बुध करमदसा रहित, पावै मोख तुरंत।
भुंजै परम समाधि सुख, आगम काल अनंत॥१०५॥

શબ્દાર્થ :–ભુંજૈ=ભોગવે. આગત કાલ=આગામી કાળ.

निःशेषकर्मफलसंन्यसनान्ममैवं
सर्वक्रियान्तरविहारनिवृत्तवृत्तेः।
चैतन्यलक्ष्म भजतो भृशमात्मतत्त्वं
कालावलीयमचलस्य वहत्वनन्ता॥३८॥

यः पूर्वभावकृतकर्मविषद्रुमाणां
भुङ्क्ते फलानि न खलु स्वत एव तृप्तः।
आपातकालरमणीयमुदर्करम्यं
निष्कर्मशर्ममयमेति दशान्तरं सः॥३९॥

અર્થ :—જે જ્ઞાની જીવ પૂર્વે મેળવેલા શુભાશુભ કર્મફળને અનુરાગપૂર્વક ભોગવતા નથી અને હમેશાં શુદ્ધ આત્મ-પદાર્થમાં મસ્ત રહે છે, તે તરત જ કર્મપરિણતિરહિત મોક્ષપદને પ્રાપ્ત કરે છે અને આગામી કાળમાં પરમ જ્ઞાનનો આનંદ અનંતકાળ સુધી ભોગવે છે. ૧૦૪-૧૦૫.

જ્ઞાનીઓની ઉન્નતિનો ક્રમ

(છપ્પા)

जो पूरवकृतकरम, विरख-विष-फल नहि भुंजै।
जोग जुगति कारिज करंति, ममता न प्रयुंजै।।
राग विरोध निरोधि, संग विकलप सब छंडइ।
सुद्धातम अनुभौ अभ्यासि, सिव नाटक मंडइ।।
जो ग्यानवंत इहि मग चलत, पूरन ह्वै केवल लहै।
सो परम अतींद्रिय सुख विषै, मगन रूप संतत रहै।।१०६।।

શબ્દાર્થ :—વિરખ-વિષ-ફળ=વિષવૃક્ષના ફળ. કારિજ=કાર્ય. પ્રયુંજૈ=કરે. છંડઈ=છોડે. મંડઈ=કરે. સંતત=સદૈવ.

અર્થ :—જે પૂર્વે કમાયેલ કર્મરૂપ વિષવૃક્ષના વિષફળ ભોગવતા નથી અર્થાત્ શુભફળમાં રતિ અને અશુભફળમાં અરતિ કરતા નથી, જે મન-વચન-કાયાના યોગોનો નિગ્રહ કરતા થકા વર્તે છે અને મમતા રહિત રાગ-દ્વેષ રોકીને પરિગ્રહજનિત સર્વ વિકલ્પોનો ત્યાગ કરે છે તથા શુદ્ધ આત્માના અનુભવનો અભ્યાસ કરીને મુક્તિનું નાટક ખેલે છે, તે જ્ઞાની ઉપર કહેલા માર્ગનું ગ્રહણ કરીને પૂર્ણ સ્વભાવ પ્રાપ્ત કરી કેવળજ્ઞાન પામે છે અને સદૈવ ઉત્કૃષ્ટ અતીન્દ્રિય સુખમાં મસ્ત રહે છે. ૧૦૬

अत्यन्तं भावयित्वा विरतिमविरतं कर्मणस्तत्फलाच्च
प्रस्पष्टं नाटयित्वा प्रलयनमखिलाज्ञानसञ्चेतनायाः।
पूर्णं कृत्वा स्वभावं स्वरसपरिगतं ज्ञानसञ्चेतनां स्वां
सानन्दं नाटयन्तः प्रशमरसमितः सर्वकालं पिबन्तु।।४०।।

શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ, સોનગઢ - ૩૬૪૨૫૦

શુદ્ધાત્મ દ્રવ્યને નમસ્કાર (સવૈયા એકત્રીસા)

निरभै निराकुल निगम वेद निरभेद,
जाके परगासमैं जगत माइयतु है।
रूप रस गंध फास पुद्गलकौ विलास,
तासौं उदवास जाकौ जस गाइयतु है।।
विग्रहसौं विरत परिग्रहसौं न्यारौ सदा,
जामैं जोग निग्रह चिहन पाइयतु है।
सो है ग्यान परवांन चेतन निधान ताहि,
अविनासी ईस जानि सीस नाइयतु है।।१०७।।

શબ્દાર્થ :–નિરાકુલ=ક્ષોભરહિત. નિગમ=ઉત્કૃષ્ટ. નિરભૈ(નિર્ભય)=ભયરહિત. પરગાસ=પ્રકાશ. માઈયતુ હૈ=સમાય છે. ઉદવાસ=રહિત. વિગ્રહ=શરીર. નિગ્રહ=નિરાળું. ચિહન=લક્ષણ.

અર્થ :–આત્મા નિર્ભય, આનંદમય, સર્વોત્કૃષ્ટ, જ્ઞાનરૂપ અને ભેદ રહિત છે. તેના જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશમાં ત્રણ લોકનો સમાવેશ થાય છે. સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ એ પુદ્‌ગલના ગુણ છે, એનાથી તેનો મહિમા જુદો કહેવામાં આવ્યો છે. તેનું લક્ષણ શરીરથી ભિન્ન, પરિગ્રહ રહિત, મન-વચન-કાયાના યોગોથી નિરાળું છે, તે જ્ઞાનસ્વરૂપ ચૈતન્યપિંડ છે, તેને અવિનાશી ઈશ્વર માનીને મસ્તક નમાવું છું. ૧૦૭.

શુદ્ધ આત્મદ્રવ્ય અર્થાત્ પરમાત્માનું સ્વરૂપ (સવૈયા એકત્રીસા)

जैसौ निरभेदरूप निहचै अतीत हुतौ,
तेसौ निरभेद अब भेद कौन कहैगी।

इतः पदार्थप्रथनावगुण्ठनाद्विना कृतेरेकमनाकुलं ज्वलत् ।
समस्तवस्तुव्यतिरेकनिश्चयाद्विवेचितं ज्ञानमिहावतिष्ठते ।।४१।।
अन्येभ्यो व्यतिरिक्तमात्मनियतं बिभ्रत्पृथग्वस्तुता-
मादानोज्झनशून्यमेतदमलं ज्ञानं तथावस्थितम् ।
मध्याद्यन्तविभागमुक्तसहजस्फारप्रभाभासुरः
शुद्धज्ञानघनो यथाऽस्य महिमा नित्योदितस्तिष्ठति ।।४२।।

Shri Digambar Jain Swadhyay Mandir Trust, Songadh - 364250

दीसै कर्म रहित सहित सुख समाधान,
पायौ निजस्थान फिर बाहरि न बहैगी।।
कबहुं कदाचि अपनौ सुभाव त्यागि करि,
राग रस राचिकैं न पर वस्तु गहैगी।
अमलान ग्यान विद्यमान परगट भयौ,
याही भांति आगम अनंत काल रहैगौ।।१०८।।

શબ્દાર્થ :—નિરભેદ=ભેદરહિત. અતીત=પહેલાં. રાચિકૈં=લીન થઈને, અમલાન=મળ રહિત. આગમ=આગામી.

અર્થ :—પૂર્વે અર્થાત્ સંસારી દશામાં નિશ્ચયનયથી આત્મા જેવો અભેદરૂપ હતો, તેવો પ્રગટ થઈ ગયો. તે પરમાત્માને હવે ભેદરૂપ કોણ કહેશે ? અર્થાત્ કોઈ નહિ. જે કર્મ રહિત અને સુખશાંતિ સહિત દેખાય છે તથા જેણે નિજસ્થાન અર્થાત્ મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરી છે તે બહાર અર્થાત્ જન્મ-મરણરૂપ સંસારમાં નહિ આવે. તે કદી પણ પોતાનો નિજસ્વભાવ છોડીને, રાગ-દ્વેષમાં લાગીને પરપદાર્થ અર્થાત્ શરીર આદિનું ગ્રહણ નહિ કરે, કારણ કે વર્તમાનકાળમાં જે નિર્મળ પૂર્ણ જ્ઞાન પ્રગટ થયું છે, તે તો આગામી અનંતકાળ સુધી એવું જ રહેશે. ૧૦૮.

વળી– (સવૈયા એકત્રીસા)

जबहीतैं चेतन विभावसौं उलटि आपु,
समै पाइ अपनौ सुभाउ गहि लीनौ है।
तबहीतैं जो जो लेने जोग सो सो सब लीनौ,
जो जो त्यागजोग सो सो सब छांडि दीनौ है।।
लेबैकौं न रही ठौर, त्यागिवेकौं नांहि और,
बाकी कहा उबरयौ जु कारजु नवीनौ है।

उन्मुक्तमुन्मोच्यमशेषतस्तत्तथात्तमादेयमशेषतस्तत् ।
यदात्मनः संहृतसर्वशक्तेः पूर्णस्य संधारणमात्मनीह ।।४३।।

संग त्यागि अंग त्यागि वचन तरंग त्यागि,
मन त्यागि बुद्धि त्यागि आपा सुद्ध कीनौ है।।१०९।।

શબ્દાર્થ :–ઉલટિ=વિમુખ થઈને. સમૈ(સમય)=અવસર. ઉબરયૌ=બાકી રહ્યું. કારજુ(કાર્ય)=કામ. સંગ=પરિગ્રહ. અંગ=શરીર. તરંગ=લહેર. બુદ્ધિ=ઈન્દ્રિયજનિત જ્ઞાન. આપા=નિજ આત્મા.

અર્થ :–અવસર મળતાં જ્યારથી આત્માએ વિભાવ પરિણતિ છોડીને નિજસ્વભાવનું ગ્રહણ કર્યું છે, ત્યારથી જે જે વાતો ઉપાદેય અર્થાત્ ગ્રહણ કરવાયોગ્ય હતી તે તે બધીનું ગ્રહણ કર્યું છે અને જે જે વાતો હેય અર્થાત્ ત્યાગવા યોગ્ય હતી તે તે બધી છોડી દીધી છે. હવે ગ્રહણ કરવાયોગ્ય અને છોડવાયોગ્ય કાંઈ રહી ગયું નથી અને નવું કામ કરવાનું બાકી હોય એવું પણ કાંઈ બાકી રહ્યું નથી. પરિગ્રહ છોડી દીધો, શરીર છોડી દીધું, વચનની ક્રિયાથી રહિત થયો, મનના વિકલ્પો છોડી દીધા, ઈન્દ્રિયજનિત જ્ઞાન છોડ્યું અને આત્માને શુદ્ધ કર્યો. ૧૦૯.

મુક્તિનું મૂળકારણ દ્રવ્યલિંગ નથી (દોહરા)

सुद्ध ग्यानकै देह नहि, मुद्रा भेष न कोइ।
तातै कारन मोखकौ, दरबलिंग नहि होइ।।११०।।

दरबलिंग न्यारौ प्रगट कला वतन विग्यान।
अष्ट महारिधि अष्ट सिधि, एऊ होहि न ग्यान।।१११।।

શબ્દાર્થ :–મુદ્રા=આકૃતિ. ભેસ(વેશ)=બનાવટ. દરબલિંગ=બાહ્ય વેશ. પ્રગટ=સ્પષ્ટ. એઊ=આ.

અર્થ :–આત્મા શુદ્ધ જ્ઞાનમય છે અને શુદ્ધ જ્ઞાનને શરીર નથી અને ન આકાર–વેશ આદિ છે, તેથી દ્રવ્યલિંગ મોક્ષનું કારણ નથી. ૧૧૦. બાહ્યવેશ જુદા છે,

---

व्यतिरिक्तं परद्रव्यादेवं ज्ञानमवस्थितम्।
कथमाहारकं तत्स्याद्येन देहोऽस्य शङ्क्यते।।४४।।

एवं ज्ञानस्य शुद्धस्य देह एव न विद्यते।
ततो देहमयं ज्ञातुर्न लिङ्गं मोक्षकारणम्।।४५।।

કળા-કૌશલ જુદા છે, વચન ચાતુરી જુદી છે, આઠ મહા [1]ઋદ્ધિઓ જુદી છે, [2]સિદ્ધિઓ જુદી છે અને આ કોઈ જ્ઞાન નથી. ૧૧૧.

આત્મા સિવાય બીજે જ્ઞાન નથી.

(સવૈયા એકત્રીસા)

भेषमैं न ग्यान नहि ग्यान गुरु वर्तनमैं,
मंत्र जंत्र तंत्रमैं न ग्यानकी कहानी है।
ग्रंथमैं न ग्यान नहि ग्यान कवि चातुरीमैं,
बातनिमैं ग्यान नहि ग्यान कहा बानी है।।
तातैं भेष गुरुता कवित्त ग्रंथ मंत्र वात,
इनतैं अतीत ग्यान चेतना निसानी है।
ग्यानहीमैं ग्यान नहि ग्यान और ठौर कहूं,
जाकै घट ग्यान सोई ग्यानका निदानी है।।११२।।

શબ્દાર્થ :—મંત્ર=ઝાપટવું, ફુંકવું. જંત્ર=તાવીજ. તંત્ર=ટોટકા. કહાની=વાત. ગ્રંથ=શાસ્ત્ર. નિસાની=ચિહ્ન. બાની=વચન. ઠૌર=સ્થાન. નિદાની=કારણ.

અર્થ :—વેશમાં જ્ઞાન નથી, મહંતજી બનીને ફરવામાં જ્ઞાન નથી, મંત્ર, તંત્ર, જંત્રમાં જ્ઞાનની વાત નથી, શાસ્ત્રમાં જ્ઞાન નથી, કવિતા-કૌશલ્યમાં જ્ઞાન નથી, વ્યાખ્યાનમાં જ્ઞાન નથી, કારણ કે વચન જડ છે તેથી વેશ, ગુરુપણું, કવિતા, શાસ્ત્ર, મંત્ર-તંત્ર, વ્યાખ્યાન, એનાથી ચૈતન્યલક્ષણનું ધારક જ્ઞાન જુદું છે. જ્ઞાન જ્ઞાનમાં જ છે, બીજે નથી. જેમના હૃદયમાં જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે તે જ જ્ઞાનનું મૂળકારણ અર્થાત્ આત્મા છે. ૧૧૨.

---

૧. આઠ ઋદ્ધિઓ—

(दोहा)

अणिमा महिमा गरमिता, लघिमा प्राप्ती काम ।
वशीकरण अरु ईशता, अष्ट रिद्धिके नाम।।

૨. આઠ સિદ્ધિઓ—આચાર, શ્રુત, શરીર, વાચન, બુદ્ધિ, ઉપયોગ અને સંગ્રહ સંલીનતા

શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ, સોનગઢ - ૩૬૪૨૫૦

જ્ઞાન વિના વેશધારી વિષયના ભિખારી છે (સવૈયા એકત્રીસા)

भेष धरि लोकनिकौं बंचै सौ धरम ठग,
गुरु सो कहावै गुरुवाई जाहि चहिये।
मंत्र तंत्र साधक कहावै गुनी जादूगर,
पंडित कहावै पंडिताई जामैं लहिये।।
कवित्तकी कलामैं प्रवीन सो कहावै कवि,
बात कहि जानै सो पवारगीर कहिये।
एतौ सब विषैके भिखारी मायाधारी जीव,
इन्हकौं विलोकिकै दयालरूप रहिये।।११३।।

શબ્દાર્થ :—બંચે=ઠગે. પ્રવીન=ચતુર. પવારગીર=વાતચિતમાં હોશિયા—સભાચતુર. વિલૌકિકૈ=જોઈને.

અર્થ :—જે વેષ બનાવીને લોકોને ઠગે છે, તે ધર્મ-ઠગ કહેવાય છે, જેમાં લૌકિક મોટાઈ હોય છે તે મોટો કહેવાય છે, જેનામાં મંત્ર-તંત્ર સાધવાનો ગુણ છે તે જાદુગર કહેવાય છે, જે કવિત્તામાં હોશિયાર છે તે કવિ કહેવાય છે, જે વાતચિતમાં ચતુર છે તે વ્યાખ્યાતા કહેવાય છે. આ બધા કપટી જીવ વિષયના ભિખારી છે. વિષયોની પૂર્તિ માટે યાચના કરતા ફરે છે, એમનામાં સ્વાર્થત્યાગનો અંશ પણ નથી. એમને જોઈને દયા આવવી જોઈએ. ૧૧૩.

અનુભવની યોગ્યતા (દોહરા)

जो दयालता भाव सो, प्रगट ग्यानकौ अंग।
पै तथापि अनुभौ दसा, वरतै विगत तरंग।।११४।।
दरसन ग्यान चरन दसा, करै एक जो कोइ।
थिर ह्वै साधै मोख-मग, सुधी अनुभवी सोइ।।११५।।

दर्शनज्ञानचारित्रत्रयात्मा तत्त्वमात्मनः।
एक एव सदा सेव्यो मोक्षमार्गो मुमुक्षुणा।।४६।।

Shri Digambar Jain Swadhyay Mandir Trust, Songadh - 364250

શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ, સોનગઢ - ૩૬૪૨૫૦

શબ્દાર્થ :—પ્રગટ=સાક્ષાત્. તથાપિ=તોપણ. વિગત=રહિત. તરંગ=વિકલ્પ. સુધી=ભેદવિજ્ઞાની.

અર્થ :—જો કે કરુણાભાવ જ્ઞાનનું સાક્ષાત્ અંગ છે, તોપણ અનુભવની પરિણતિ નિર્વિકલ્પ રહે છે. ૧૧૪. જે સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની એકતાપૂર્વક આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિર થઈને મોક્ષમાર્ગને સાધે છે, તે જ ભેદવિજ્ઞાની અનુભવી છે. ૧૧૫.

આત્મ-અનુભવનું પરિણામ. (સવૈયા એકત્રીસા)

जोई द्रिग ग्यान चरनातममैं बैठि ठौर,
भयौ निरदौर पर वस्तुकौं न परसै।
सुद्धता विचारै ध्यावै सुद्धतामैं केलि करै,
सुद्धतामैं थिर ह्वै अमृत-धारा बरसै।।
त्यागि तन कष्ट ह्वै सपष्ट अष्ट करमकौ,
करि थान भ्रष्ट नष्ट करै और करसै।
सो तौ विकलप विजई अलप काल मांहि,
त्यागि भौ विधान निरवान पद परसै।।११६।।

શબ્દાર્થ :—નિરદૌર=પરિણામોની ચંચળતા રહિત. થાન(સ્થાન)=ક્ષેત્ર. પરસૈ(સ્પર્શે)= અડે. કેલિ=મોજ. સપષ્ટ(સ્પષ્ટ)=ખુલાસો. કરસૈ(કૃશ કરે)=જીર્ણ કરે. વિકલપ વિજઈ=વિકલ્પોની જાળને જીતનાર. અલપ=(અલ્પ) થોડું. ભૌ વિધાન=જન્મ-મરણના ફેરા. નિરવાન(નિર્વાણ)=મોક્ષ.

અર્થ :—જે કોઈ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ આત્મામાં અત્યંત દૃઢ થઈને વિકલ્પ-જાળને દૂર કરે છે અને તેના પરિણામે પર-પદાર્થોને અડતા નથી, જે આત્મશુદ્ધિની ભાવના અને ધ્યાન કરે છે અથવા શુદ્ધ આત્મામાં મોજ કરે છે અથવા એમ કહો કે શુદ્ધ આત્મામાં સ્થિર થઈને આત્મીય આનંદની અમૃતધારા વરસાવે છે, તે શારીરિક કષ્ટોને ગણતા નથી અને સ્પષ્ટપણે આઠે કર્મોની સત્તાને શિથિલ અને વિચલિત કરી નાંખે છે, તથા તેમની નિર્જરા અને નાશ કરે છે. તે નિર્વિકલ્પ જ્ઞાની થોડા જ સમયમાં જન્મ-મરણરૂપ સંસાર છોડીને પરમધામ અર્થાત્ મોક્ષ પામે છે. ૧૧૬.

Shri Digambar Jain Swadhyay Mandir Trust, Songadh - 364250

આત્મ-અનુભવ કરવાનો ઉપદેશ (ચોપાઈ)

गुन परजैमें द्रिष्टि न दीजै।
निरविकलप अनुभौ-रस पीजै।।
आप समाइ आपमें लीजै।
तनुपौ मेटि अपनुपौ कीजै।।११७।।

શબ્દાર્થ :-દ્રિષ્ટિ=નજર. રસ=અમૃત. તનુપૌ=શરીરમાં અહંકાર. અનુપૌ=આત્માને પોતાનો માનવો.

અર્થ :-આત્માના અનેક ગુણ-પર્યાયોના વિકલ્પમાં ન પડતાં નિર્વિકલ્પ આત્મ-અનુભવનું અમૃત પીઓ. તમે પોતાના સ્વરૂપમાં લીન થઈ જાવ, અને શરીરમાં અહંબુદ્ધિ છોડીને નિજ આત્માને અપનાવો. ૧૧૭.

વળી- (દોહરા)

तजि विभाउ हूजै मगन, सुद्धातम पद मांहि।
एक मोख-मारग यहै, और दूसरौ नांहि।।११८।।

અર્થ :-રાગ-દ્વેષ આદિ વિભાવપરિણતિ દૂર કરીને શુદ્ધ આત્મપદમાં લીન થાવ, એ જ એક મોક્ષનો રસ્તો છે, બીજો માર્ગ કોઈ નથી. ૧૧૮.

આત્મ-અનુભવ વિના બાહ્ય ચારિત્ર હોવા છતાં પણ જીવ અવ્રતી છે. (સવૈયા એકત્રીસા)

"केई मिथ्याद्रिष्टी जीव धरै जिनमुद्रा भेष,
क्रियामैं मगन रहैं कहैं हम जती हैं।

एको मोक्षपथो य एष नियतो दृग्ज्ञप्तिवृत्त्यात्मक-
स्तत्रैव स्थितिमेति यस्तमनिशं ध्यायेच्च तं चेतति।
तस्मिन्नेव निरन्तरं विहरति द्रव्यान्तराण्यस्पृशन्
सोऽवश्यं समयस्य सारमचिरान्नित्योदयं विन्दति ।।४७।।
ये त्वेनं परिहृत्य संवृतिपथप्रस्थापितेनात्मना
लिङ्गे द्रव्यमये वहन्ति ममतां तत्त्वावबोधच्युताः।
नित्योद्योतमखण्डमेकमतुलालोकं स्वभावप्रभा-
प्राग्भारं समयस्य सारममलं नाद्यापि पश्यन्ति ते ।।४८।।

अतुल अखंड मल रहित सदा उदोत,
ऐसे ग्यान भावसौं विमुख मूढ़मती हैं।।
आगम संभाले दोस टालैं विवहार भालैं,
पालैं व्रत जदपि तथापि अविरती हैं।
आपुकौं कहावैं मोख मारगके अधिकारी,
मोखसौं सदीव रुष्ट दुष्ट दुरमती[1] हैं।।११९।।

શબ્દાર્થ :–ક્રિયા=બાહ્ય ચારિત્ર જતી (યતિ)=સાધુ. અતુલ=ઉપમા સહિત. અખંડ=નિત્ય. સદા ઉદોત=હમેશાં પ્રકાશિત રહેનાર. વિમુખ=પરાઙ્મુખ. મૂઢમતી=અજ્ઞાની. આગમ=શાસ્ત્ર. ભાલૈ=દેખે. અવિરતી(અવ્રતી)=વ્રત રહિત. રુષ્ટ=નારાજ. દુરમતી=ખોટી બુદ્ધિવાળા.

અર્થ :–કેટલાક મિથ્યાદ્રષ્ટિ જીવ જિનલિંગ ધારણ કરીને શુભાચારમાં લાગ્યા રહે છે અને કહે છે કે અમે સાધુ છીએ. તે મૂર્ખ, અનુપમ, અખંડ, અમલ અવિનાશી અને સદા પ્રકાશવાન એવા જ્ઞાનભાવનથી સદા પરાઙ્મુખ છે. જો કે તેઓ સિદ્ધાંતનું પાલન કરે છે, તોપણ અવ્રતી છે. તેઓ પોતાને મોક્ષમાર્ગના અધિકારી કહે છે, પરંતુ તે દુષ્ટો મોક્ષમાર્ગથી વિમુખ છે અને દુર્મતિ છે. ૧૧૯.

સહજ ચિદાનંદ.

વળી–

(ચોપાઈ)

जैसें मुगध धान पहिचानै।
तुष तंदुलको भेद न जानै।।
तैसें मूढ़मती विवहारी।
लखै न बंध मोख गति न्यारी।।१२०।।

અર્થ :–જેવી રીતે ભોળો મનુષ્ય અનાજને ઓળખે અને ફોતરા તથા અનાજના

૧. 'દુરગતિ' એવો પણ પાઠ છે.

व्यवहारविमूढदृष्टयः परमार्थं कलयन्ति नो जनाः।
तुषबोधविमुग्धबुद्धयः कलयन्तीह तुषं न तण्डुलम् ।।४९।।

દાણાનો ભેદ ન જાણે, તેવી જ રીતે બાહ્ય-ક્રિયામાં લીન રહેનાર અજ્ઞાની બંધ અને મોક્ષની ભિન્નતા જાણતો નથી. ૧૨૦.

વળી– (દોહરા)

जे विवहारी मूढ़ नर परजै बुद्धी जीव।
तिन्हकौं बाहिज क्रियाविषै, है अवलंब सदीव।।१२१।।

कुमती बाहिज दृष्टिसौं, बाहिज क्रिया करंत।
मानै मोख परंपरा, मनमैं हरष धरंत।।१२२।।

सुद्धातम अनुभौ कथा, कहै समकिती कोइ।
सो सुनिकै तासौं कहै, यह शिवपंथ न होइ।।१२३।।

અર્થ :–જે વ્યવહારમાં લીન અને પર્યાયમાં જ અહંબુદ્ધિ કરનાર ભોળા મનુષ્યો છે, તેમને હંમેશા બાહ્ય ક્રિયાકાંડનું જ બળ રહે છે. ૧૨૧. જે બહિર્દષ્ટિ અને અજ્ઞાની છે તેઓ બાહ્ય ચારિત્રને જ અંગીકાર કરે છે અને મનમાં પ્રસન્ન થઈને તેને મોક્ષમાર્ગ સમજે છે. ૧૨૨. જો કોઈ સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ તે મિથ્યાત્વીઓ સાથે શુદ્ધ આત્મ-અનુભવની વાર્તા કરે તો તે સાંભળીને તેઓ કહે છે કે આ મોક્ષમાર્ગ નથી. ૧૨૩.

અજ્ઞાની અને જ્ઞાનીઓની પરિણતિમાં ભેદ છે. (કવિત્ત)

जिन्हके देहबुद्धि घट अंतर,
मुनि-मुद्रा धरि क्रिया प्रवांनहि।
ते हिय अंध बंधके करता,
परम तत्तकौ भेद न जानहि।।
जिन्हके हिए सुमतिकी कनिका,
बाहिज क्रिया भेष परमानहि।

द्रव्यलिंगममकारमीलितैर्दृश्यते समयसार एव न।
द्रव्यलिंगमिह यत्किलान्यतो ज्ञानमेकमिदमेव हि स्वतः।।५०।।

ते समकिती मोख मारग मुख,
करि प्रस्थान भवस्थिति भानहि।।१२४।।

શબ્દાર્થ :–દેહબુદ્ધિ=શરીરને પોતાનું માનવું. પ્રમાનહિ=સત્ય માનવું. હિય=હૃદય. પરમતત્ત=આત્મપદાર્થ. કનિકા=કિરણ. ભવસ્થિતિ=સંસારની સ્થિતિ. ભાનહિ=નષ્ટ કરે છે.

અર્થ :–જેમના હૃદયમાં શરીર ઉપર અહંબુદ્ધિ છે, તે મુનિનો વેશ ધારણ કરીને બાહ્ય ચારિત્રને જ સત્ય માને છે. તે હૃદયના આંધળા બંધના કર્તા છે, આત્મ-પદાર્થનો મર્મ જાણતા નથી, અને જે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવોના હૃદયમાં સમ્યગ્જ્ઞાનનું કિરણ પ્રકાશિત થયું છે, તેઓ બાહ્ય ક્રિયા અને વેષને પોતાનું નિજ-સ્વરૂપ સમજતા નથી. તેઓ મોક્ષમાર્ગની સન્મુખ ગમન કરીને ભવસ્થિતિને નષ્ટ કરે છે. ૧૨૪.

સમયસારનો સાર
(સવૈયા એકત્રીસા)

आचारज कहै जिन वचनकौ विसतार,
अगम अपार है कहैंगे हम कितनौ।
बहुत बोलिवेसों न मकसूद चुप्प भली,
बोलिये सुवचन प्रयोजन है जितनौ।।
नानारूप जलपसौं नाआ विकलप उठैं,
तातैं जेती कारज कथन भलौ तितनौ।
सुद्ध परमातमाकौ अनुभौ अभ्यास कीजै,
यहै मोख-पंथ परमारथ है इतनौ।।१२५।।

શબ્દાર્થ :–વિસતાર(વિસ્તાર)=ફેલાવો. અગમ=અથાહ. મકસૂદ=ઈષ્ટ. જલપ=બકવાદ. કારજ=કામ. પરમારથ(પરમાર્થ)=પરમ પદાર્થ.

अलमलमतिजल्पैर्दुर्विकल्पैरनल्पै-
रयमिह परमार्थश्चेत्यतां नित्यमेकः।
स्वरसविसरपूर्णज्ञानविस्फूर्तिमात्रा-
न्न खलु समयसारादुत्तरं किंचिदस्ति।।५१।।

અર્થ :—શ્રીગુરુ કહે છે કે જિનવાણીનો વિસ્તાર વિશાળ અને અપરંપાર છે, અમે ક્યાં સુધી કહીશું. વધારે બોલવું અમારે યોગ્ય નથી, તેથી હવે મૌન થઈ રહેવું સારું છે, કારણ કે વચન એટલા જ બોલવા જોઈએ, જેટલાથી પ્રયોજન સધાય. અનેક પ્રકારનો બકવાદ કરવાથી અનેક વિકલ્પ ઉઠે છે, તેથી તેટલું જ કથન કરવું બરાબર છે જેટલાનું કામ હોય. બસ, શુદ્ધ પરમાત્માના અનુભવનો અભ્યાસ કરો, એ જ મોક્ષમાર્ગ છે અને એટલો જ પરમાર્થ છે. ૧૨૫.

વળી– (દોહરા)

सुद्धातम अनुभौ क्रिया, सुद्ध ग्यान द्रिग दौर।
मुकति-पंथ साधन यहै, वागजाल सब और॥१२६॥

શબ્દાર્થ :—ક્રિયા=ચારિત્ર. દ્રિગ=દર્શન. વાગજાલ=વચનોનો આડંબર.

અર્થ :—શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ કરવો તે જ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર છે, બાકી બધો વચનનો આડંબર છે. ૧૨૬.

અનુભવ યોગ્ય શુદ્ધ આત્માનું સ્વરૂપ (દોહરા)

जगत चक्षु आनंदमय, ग्यान चेतनाभास।
निरविकलप सासुत सुथिर, कीजै अनुभौ तास॥१२७॥
अचल अखंडित ग्यानमय, पूरन वीत ममत्व।
ग्यान गम्य बाधा रहित, सो है आतम तत्त्व॥१२८॥

અર્થ :—આત્મપદાર્થ જગતના સર્વ પદાર્થોને દેખવા માટે નેત્ર છે, આનંદમય છે, જ્ઞાન-ચેતનાથી પ્રકાશિત છે, સંકલ્પ-વિકલ્પ રહિત છે, સ્વયંસિદ્ધ છે, અવિનાશી છે, અચળ છે, અખંડિત છે. જ્ઞાનનો પિંડ છે, સુખ આદિ અનંતગુણોથી પરિપૂર્ણ છે,

---

इदमेकं जगच्चक्षुरक्षयं याति पूर्णताम्।
विज्ञानघनमानन्दमयमध्यक्षतां नयत् ॥५२॥
इतीदमात्मनस्तत्त्वं ज्ञानमात्रमवस्थितम्।
अखण्डमेकमचलं स्वसंवेद्यमबाधितम् ॥५३॥

વીતરાગ છે, ઇન્દ્રિય અગોચર છે, જ્ઞાનગોચર છે, જન્મ-મરણ અથવા ક્ષુધા-તૃષા આદિની બાધા રહિત નિરાબાધ છે. આવા આત્મતત્ત્વનો અનુભવ કરો. ૧૨૭. ૧૨૮.

(દોહરા)

सर्व विसुद्धी द्वार यह, कह्यौ प्रगट सिवपंथ।
कुंदकुंद मुनिराज कृत, पूरन भयौ गरंथ॥१२९॥

અર્થ :—સાક્ષાત્ મોક્ષનો માર્ગ (એવો) આ સર્વવિશુદ્ધિ અધિકાર કહ્યો અને સ્વામી કુંદકુંદમુનિ રચિત શાસ્ત્ર સમાપ્ત થયું. ૧૨૯.

ગ્રંથકર્તાનું નામ અને ગ્રન્થનો મહિમા

(ચોપાઈ)

कुंदकुंद मुनिराज प्रवीना।
तिन्ह यह ग्रंथ इहांलौं कीना॥
गाथा बद्ध सुप्राकृत वानी।
गुरुपरंपरा रीति बखानी॥१३०॥

भयौ गिरंथ जगत विख्याता।
सुनत महासुख पावहि ग्याता॥
जे नव रस जगमांहि बखानै।
ते सब समयसार रस सानै[1]॥१३१॥

અર્થ :—આધ્યાત્મિક વિદ્યામાં કુશળ સ્વામી કુંદકુંદ મુનિએ આ ગ્રન્થ અહીં સુધી રચ્યો છે, અને તે ગુરુ-પરંપરાના કથન અનુસાર પ્રાકૃત ભાષામાં ગાથાબદ્ધ કથન કર્યું છે. ૧૩૦. આ ગ્રન્થ જગત્પ્રસિદ્ધ છે, એને સાંભળી જ્ઞાનીઓ પરમાનંદ પ્રાપ્ત કરે છે. લોકોમાં જે નવરસ પ્રસિદ્ધ છે તે બધા આ સમયસારના રસમાં સમાયેલા છે. ૧૩૧.

---

૧. 'માનૈ' એવો પણ પાઠ છે.

વળી– (દોહરા)

प्रगटरूप संसारमैं, नव रस नाटक होइ।
नवरस गर्भित ग्यानमय, विरला जानै कोइ।।१३२।।

અર્થ :—સંસારમાં પ્રસિદ્ધ છે કે નાટક નવરસ સહિત હોય છે, પણ જ્ઞાનમાં નવેય રસ ગર્ભિત છે, એ વાત કોઈ વિરલા જ જાણે છે.

ભાવાર્થ :—નવ રસોમાં બધાનો નાયક શાંતરસ છે અને શાંતરસ જ્ઞાનમાં છે. ૧૩૨.

નવ રસોના નામ (કવિત્ત)

प्रथम सिंगार वीर दूजौ रस,
तीजौ रस करुना सुखदायक।
हास्य चतुर्थ रुद्र रस पंचम,
छट्ठम रस बीभच्छ विभायक।।
सप्तम भय अट्ठम रस अद्भुत,
नवमो शांत रसनिकौ नायक।
ए नव रस एई नव नाटक,
जो जहं मगन सोइ तिहि लायक।।१३३।।

અર્થ :—પહેલો શૃંગાર, બીજો વીર રસ, ત્રીજો સુખદાયક કરુણા રસ, ચોથો હાસ્ય, પાંચમો રૌદ્ર, છઠ્ઠો ઘૃણાસ્પદ બીભત્સ રસ, સાતમો ભયાનક, આઠમો અદ્‌ભુત, નવમો રસોનો શિરતાજ શાંતરસ છે. આ નવ રસ છે અને એ જ નાટકરૂપ છે. જે, જે રસમાં મગ્ન થાય તેને તે જ રુચિકર લાગે છે. ૧૩૩.

નવ રસોના લૌકિક સ્થાન (સવૈયા એકત્રીસા)

सोभामैं सिंगार बसै वीर पुरुषारथमैं,
कोमल हिएमैं करुना रस बखानिये।

आनमदमैं हास्य रुंड मुंडमैं बिराजे रुद्र,
बीभत्स तहां जहां गिलानि मन आनिये।।
चिंतामैं भयानक अथाहतामैं अदभुत,
मायाकी अरुचि तामैं सांत रस मानिये।
एई नव रस भवरूप एई भावरूप,
इनिकौ विलेछिन सुद्रिष्टि जागैं जानिये।।१३४।।

શબ્દાર્થ :–રુંડ-મુંડ=રણ સંગ્રામ. વિલેછિત=પૃથક્કરણ.

અર્થ :–શોભામાં શૃંગાર, પુરુષાર્થમાં વીર, કોમળ હૃદયમાં કરુણા, આનંદમાં હાસ્ય, રણ-સંગ્રામમાં રૌદ્ર, ગ્લાનિમાં બીભત્સ, શોક મરણાદિની ચિંતામાં ભયાનક, આશ્ચર્યમાં અદ્ભુત અને વૈરાગ્યમાં શાંતરસનો નિવાસ છે. આ નવ રસ લૌકિક છે અને પારમાર્થિક છે, એનું પૃથક્કરણ જ્ઞાન-દૃષ્ટિનો ઉદય થતાં થાય છે. ૧૩૪.

નવ રસોના પારમાર્થિક સ્થાન (છપ્પા)

गुन विचार सिंगार, वीर उद्यम उदार रुख।
करुना समरस रीति, हास हिरदै उछाह सुख।।
अष्ट करम दलमलन, रुद्र वरतै तिहि थानक।
तन विलेछ बीभच्छ, दंद मुख दसा भयानक।।
अदभुत अनंत बल चिंतवन, सांत सहज वैराग ध्रुव।
नव रस विलास परगास तब, जब सुबोध घट प्रगट हुव।।१३५।।

શબ્દાર્થ :–ઉછાહ=ઉત્સાહ. દલમલન=નષ્ટ કરવું. વિલેછ=અશુચિ.

અર્થ :–આત્માને જ્ઞાનગુણથી વિભૂષિત કરવાનો વિચાર તે શ્રૃંગાર રસ છે, કર્મ-નિર્જરાનો ઉદ્યમ તે વીર રસ છે, પોતાના જ જેવા સર્વ જીવોને સમજવા તે કરુણા રસ છે, મનમાં આત્મ-અનુભવનો ઉત્સાહ તે હાસ્યરસ છે, આઠ કર્મોનો નાશ કરવો તે રૌદ્ર રસ છે, શરીરની અશુચિનો વિચાર કરવો તે બીભત્સ રસ છે, જન્મ-મરણ

આદિનું દુઃખ ચિંતવવું તે ભયાનક રસ છે, આત્માની અનંત શક્તિનું ચિંતવન કરવું તે અદ્ભુત રસ છે, દૃઢ વૈરાગ્ય ધારણ કરવો તે શાંત રસ છે. જ્યારે હૃદયમાં સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રગટ થાય છે ત્યારે આ રીતે નવરસનો વિલાસ પ્રકાશિત થાય છે. ૧૩૫.

(ચોપાઈ)

जब सुबोध घटमैं परगासै।
तब रस विरस विषमता नासै।
नव रस लखै एक रस मांही।
तातैं विरस भाव मिटि जांही।।१३६।।

શબ્દાર્થ :—સુબોધ=સમ્યગ્જ્ઞાન. વિષમતા=ભેદ

અર્થ :—જ્યારે હૃદયમાં સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રગટ થાય છે, ત્યારે રસ-વિરસનો ભેદ મટી જાય છે. એક જ રસમાં નવ રસ દેખાય છે, તેથી વિરસભાવ નષ્ટ થઈને એક શાંતરસમાં જ આત્મા વિશ્રામ લે છે. ૧૩૬.

(દોહરા)

सब रसगर्भित मूल रस, नाटक नाम गरंथ।
जाके सुनत प्रवांन जिय, समुझै पंथ कुपंथ।।१३७।।

શબ્દાર્થ :—મૂલ રસ=પ્રધાનરસ. કુપંથ=મિથ્યામાર્ગ.

અર્થ :—આ નાટક સમયસાર ગ્રન્થ સર્વ રસોથી ગર્ભિત આત્માનુભવરૂપ મૂળ રસમય છે, તે સાંભળતાં જ જીવ સન્માર્ગ અને ઉન્માર્ગને સમજી જાય છે. ૧૩૭.

(ચોપાઈ)

वरतैं ग्रंथ जगत हित काजा।
प्रगटे अमृतचंद्र मुनिराजा।।
तब तिन्हि ग्रंथ जानि अति नीका।
रचौ बनाई संसकृत टीका।।१३८।।

અર્થ :—આ જગહિતકારી ગ્રન્થ પ્રાકૃત ભાષામાં હતો. અમૃતચંદ્ર સ્વામીએ તેને અત્યંત શ્રેષ્ઠ જાણીને એની સંસ્કૃત ટીકા બનાવી. ૧૩૮.

(દોહરા)

सरब विसुद्धि द्वारलौं आए करत बखान।
तब आचारज भगतिसौं करै ग्रंथ गुन गान॥१३९॥

અર્થ :—અમૃતચંદ્ર સ્વામીએ સર્વવિશુદ્ધિ દ્વાર સુધી આ ગ્રંથનું સંસ્કૃત ભાષામાં વ્યાખ્યાન કર્યું છે અને ભક્તિપૂર્વક ગુણાનુવાદ ગાયા છે. ૧૩૯

દસમા અધિકારનો સાર

અનંતકાળથી જન્મ-મરણરૂપ સંસારમાં નિવાસ કરતાં આ મોહી જીવે પુદ્ગલોના સમાગમથી કદી પોતાના સ્વરૂપનો આસ્વાદ લીધો નથી, અને રાગ-દ્વેષ આદિ મિથ્યાભાવોમાં તત્પર રહ્યો. હવે સાવધાન થઈને નિજાત્મઅભિરુચિરૂપ સુમતિ રાધિકા સાથે સંબંધ કરવો અને પરપદાર્થોમાં અહંબુદ્ધિરૂપ કુમતિ કુબ્જાથી વિરક્ત થવું ઉચિત છે. સુમતિ રાધિકા શેતરંજના ખેલાડી સમાન પુરુષાર્થને મુખ્ય કરે છે અને કુમતિ કુબ્જા ચોપાટના ખેલાડીની જેમ 'પાસા પડે સો દાવ'ની નીતિથી ભાગ્યનું અવલંબન લે છે. આ દૃષ્ટાંતથી સ્પષ્ટ છે કે નીતિથી પોતાના બુદ્ધિબળ અને બાહ્ય સાધનોનો સંગ્રહ કરીને ઉદ્યોગમાં તત્પર થવાની શિખામણ આપવામાં આવી છે. નસીબની વાત છે, કર્મ જેવો રસ આપશે તે થશે, ભાગ્યમાં નથી, ઈત્યાદિ ભાગ્યને રોવું તેને અજ્ઞાનભાવ કહ્યો છે, કારણ કે ભાગ્ય આંધળું છે અને પુરુષાર્થ દેખતો છે.

આત્મા પૂર્વકર્મરૂપ વિષ-વૃક્ષોનો કર્તા-ભોક્તા નથી, આ જાતનો વિચાર દૃઢ રાખવાથી અને શુદ્ધાત્મપદમાં મસ્ત રહેવાથી તે કર્મ-સમૂહ પોતાની મેળે નષ્ટ થઈ જાય છે. જો આંધળો મનુષ્ય લંગડા મનુષ્યને પોતાના ખભા ઉપર લે, તો આંધળો લંગડાના જ્ઞાન અને લંગડો આંધળાના પગની મદદથી રસ્તો પસાર કરી શકે છે, પરંતુ આંધળો એકલો જ રહે અને લંગડો પણ તેનાથી જુદો રહે તો, તે બંને ઈચ્છિત ક્ષેત્રે પહોંચી શકતા નથી અને વિપત્તિ ઉપર વિજય મેળવી શકતા નથી. એ જ દશા જ્ઞાન અને ચારિત્રની છે. સાચું પૂછો તો, જ્ઞાન વિના ચારિત્ર જ નથી, અને ચારિત્ર વિના જ્ઞાન

જ્ઞાન જ નથી, કારણ કે જ્ઞાન વિના પદાર્થનું સ્વરૂપ કોણ ઓળખશે અને ચારિત્ર વિના સ્વરૂપમાં વિશ્રામ કેવી રીતે મળશે ? તેથી સ્પષ્ટ છે કે જ્ઞાન-વૈરાગ્યની જોડી છે. ક્રિયાના ફળમાં લીન થવાનો જૈનમતમાં કાંઈ મહિમા નથી, તેને “કરની હિત હરની સદા, મુકતિ વિતરની નાંહિ” કહ્યું છે. તેઓ જ્ઞાનીઓ જ્ઞાનગોચર અને જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માનો જ અનુભવ કરે છે.

યાદ રહે કે જ્ઞાન આત્માનો અસાધરણ ગુણ છે, જ્યારે તે જ્ઞેયનું ગ્રહણ કરે છે અર્થાત્ જાણે છે, ત્યારે તેની પરિણતિ જ્ઞેયાકાર થાય છે કારણ કે જ્ઞાન સવિકલ્પ છે. દર્શન સમાન નિર્વિકલ્પ નથી, અર્થાત્ જ્ઞાન જ્ઞેયના આકાર આદિનો વિકલ્પ કરે છે કે આ નાનું છે, મોટું છે, વાંકું છે, સીધું છે, ઊંચું છે, નીચું છે, ગોળ છે, ત્રિકોણ છે, મીઠું છે, કડવું છે, સાધક છે, બાધક છે, હેય છે, ઉપાદેય છે, ઇત્યાદિ. પરંતુ જ્ઞાન જ્ઞાન જ રહે છે, જ્ઞેયનું જ્ઞાયક હોવાથી અથવા જ્ઞેયાકારે પરિણમવાથી જ્ઞેયરૂપ થતું નથી, પરંતુ જ્ઞાનમાં જ્ઞેયની આકૃતિ પ્રતિબિમ્બિત થવાથી અથવા તેમાં આકાર આદિનો વિકલ્પ થવાથી અજ્ઞાનીઓ જ્ઞાનનો દોષ સમજે છે અને કહે છે જ્યારે આ જ્ઞાનની સવિકલ્પતા મટી જશે—અર્થાત્ આત્મા શૂન્ય જડ જેવો થઈ જશે, ત્યારે જ્ઞાન નિર્દોષ થશે, પરંતુ ‘વસ્તુસ્વભાવ મિટૈ નહિ ક્યોંહી’ની નીતિથી તેમનો વિચાર નિષ્ફળ છે, ઘણું ખરું જોવામાં આવ્યું છે કે આપણે કાંઈને કાંઈ ચિંતવન કર્યા જ કરીએ છીએ, તેનાથી ખેદખિન્ન થયા કરીએ છીએ અને ઇચ્છીએ છીએ કે આ ચિંતવન થયા ન કરે. એ માટે આપણો અનુભવ એવો છે કે ચેતયિતા ચેતન તો ચેતતો જ રહે છે, ચેતતો હતો અને ચેતતો રહેશે, તેનો ચેતના સ્વભાવ મટી શકતો નથી. “તાતૈં ખેદ કરૈં સઠ યોંહી’ની નીતિથી ખિન્નતા પ્રતીત થાય છે, માટે ચિંતવન ધર્મ-ધ્યાન અને મંદકષાયરૂપ થવું જોઈએ. એમ કરવાથી ઘણી શાંતિ મળે છે તથા સ્વભાવનો સ્વાદ મળવાથી સાંસારિક સંતાપ સતાવી શકતા નથી. તેથી સદા સાવધાન રહીને ઇષ્ટ-વિયોગ, અનિષ્ટ સંયોગ, પરિગ્રહ- સંગ્રહ આદિને અત્યંત ગૌણ કરીને નિર્ભય, નિરાકુળ, નિગમ, નિર્ભેદ આત્માના અનુભવનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ.